MSS No. 196 Subject Language

Name of MSS सिद्धान्त चन्द्रिका Siddhaantacandrikā

Author रामाश्रम

Period 1616 विक्रमी Folios 62

Script Sanskrit Source Prithipal Singh
Amritsar

Missing Folios 1 - 30

३२चं.
सि०

सोःपत्नुः ङसिसाख्वर्यातिचम्याम्यस्तगहतेते तत मत्
युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मत् अस्मत् तवममङसा ॥ङ
साःसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममौभवतः तव मम ८१
युवयोः आवयोः स्डेशमः साम्राकम् युष्मदस्मद्भ्यांप
वरःसामाकंभवति युष्माकं अस्माकं त्वयि मयि ८२
युवयोः आवयोः युष्मास्तु अस्मास्तु ८३ समस्यमानैर्द्वि
कत्ववाचिनौ युष्मदस्मदी समासार्थोन्यसंख्यश्चेत् युवा

भवंतः एकत्वेगम्ये त्वमसौ युष्मदस्मदोर्द्वितीये त्वंमं भवतोऽमि
मकारे मिसिवच परे ~~[illegible]~~
त्वां मां युवां आवां तदाघते प्रासीति दीर्घः प्राप्तो नोवक्तव्यः
युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशेकृते एटाङ्योः युष्मदस्म
दोर्द्वित्वे त्वंमं भवति टाङ्योः त्वया मया युवाभ्यां आवाभ्याम्
युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमह्यंङया ङे सहितयोर्युष्मद
स्मदोस्तुभ्यमह्यमित्येतौभवतः तुभ्यं मह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां
भ्यसंभ्यम् युष्मदस्मद्भ्यांपरतोभ्यसः अभ्यं भवति शकारे
मकारादित्वं व्यावत्वार्थः युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् ङसिभ्य

अं+२

३३ सि॰ चं॰ अतिमाभ्यां अतित्वाभिः अतिमाभिः अतितुभ्यं अतिमह्यं
अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वभ्यं अतिमभ्यं अतित्वत् अ
तिमत् अतित्वाभ्यां ५२ अतिमाभ्यां अतित्वभ्यः अतिम
भ्यः अतितव अतिमम अतित्वयोः अतिमयोः अति
त्वाकम् अतिमाकम् ६३ अतित्वयि अतिमयि [illegible]
एवंवत् अतित्वासु ७३ अतिमासु ७३ इति एकार्थे
चीं पुं॰ युवां आवां वा अतिक्रान्तो इति विग्रहे सि
जसः ङे॰ ङस॰ प्रांगवत् ममवत् युवावौ अतितं अतिहं

अतित्वत्
अतिमत्

३२

वौ त्वन्मदावपि स्यिजस् ङे ङ सस्तुं परतः आदेशाः स्युः स
दैवेति त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि २ एतेप
र त्वाहौ बाधते युवावौ विषयेष्वके त्वन्मदावपि बाधते एवं
वह्निषयेष्वतः ३ ह्येकसंख्यः समासार्थो वह्वर्थे युष्मद
स्मदौ तयोरह्येकतार्थत्वात् युवावौ त्वन्मदौ न च ४ ॥
त्वमौ वाति ङौ तद्वृत्तिविग्रहे + अतित्वं अतिमं अति
यूयं अतिवयं अतित्वां अतिमां अतित्वां २२ अतिमां २२
अतित्वान् अतिमान् अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्याम्

२+अतितेभ्य म सेहं

वयो अत्यावयोः अतियुवासु अत्यावासु युष्मान् अस्मान्
वातिक्रान्त इति विग्रहे ङिङसजसङेः ङःस्सुप्राग्वत् अति
युष्मा अत्यस्मान् अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया
अत्यस्मया युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवांनौ
वस्नसौ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासं
ख्येनामी आदेशा भवंति तत्रैकवचनेन सहितेमे द्विवचनेन वां
नौ बहुवचनेन वस्नसौ तामांसौ अमा सहितयोर्युष्मदस्म
दोस्त्वामा इत्येतौ भवतः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्तेमेपि श
र्म सः स्वामी ते मेपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः २ ॥

अतियुवां अत्यावां अतियूयं अतिवयं अतियुवां अत्या
वां अतियुवान् अत्यावान् अतियुवया ३१ अत्यावया १३
अतियुवाभ्यां ३२ अत्यावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः
अतितुभ्यं अतिमह्यं अतियुवाभ्यां अत्यावाभ्यां अतियुव
भ्यं अत्यावभ्यं अतियुवत् अत्यावत् अतियुवाभ्यां ५२
अत्यावाभ्यां अतियुवत् ५३ अत्यावत् ५३ अतितव ६१
अतिमम ६१ अतियुवयोः ६२ अत्यावयोः अतियुवाकं
अत्यावाकम् ६३ अतियुवयि ७१ अत्यावयि ७१ अतियु

३४ सि. चं.

संबोधने हि ह्रोऽन्यस्मात् संबोधनात्पर(यो)र्नैत्रे देवोऽस्मा
त् पाहि न ह्रद्वे ह्वि हसोऽस्मात् रत्नं सर्वदा विद्याप्रसवीन्तुह
रेकुपालोन: पाहि सर्वदा रत्नदेवन: अस्मात् चादिनिष्ठ
वेकाह अहएवं एतन्नियोजिनैर्नेत्रे ऽवयो उवयोश्चेशोर्वे क्षोहप्रा
स्पैवेच अहैषोऽन्नावयोरेवं हस्मि मोमि वे रहत्तु अचालय
सानार्थे धातु नियोजिने चेचेतसो वांसमी हुत्ते मक्रस्ववर्
वेध्यायति चहत्तबलानेतु मक्रस्वापश्यति चहवाविद
मानरुवो सुधमो ताल्पययोरत्वाद् प्राप्येते वामक्रस्वमप्य

३७ सि. रुद्रजी

सुखं वां नौ [illegible] ददातीप्तः पतिर्वामपि नो हरिः सोऽव्याद्वो नः

शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ३ एकवाक्ये युष्मदस्मदो

रेते आदेशाः एकवाक्यवर्तिवाक्येतनेहन्नेत्रादनेपचतवभाव

व्याति हृतस्यादेव पालीनोतेत्रोदनेदास्यामि अनन्वादे

शेवा धातानेतववाभक्तौस्ति अन्वादेशेऽनित्येनसौनेहरये

नमो नमः नौदो कवकादौ पादादौ च वर्तमानयोर्युष्मद

स्मदोर्नैते ॥ पादादौ वितिकिं लोपान्तु वेदेरशेषे: स्ववचो

ऽस्मान् रक्षतः सर्वदा ऽवतु विशेष्यपूर्वसंबोधनेनतरेपूर्व

विशेष्यपूर्वेयस्यसः तं २

इतर पदं पद
नाम अन्य पदं
हेर्यस्य स
तादृशात् २

कुचिद्भवे नवममेचसमागमः
द्वियोगः। यदासीद्भवममेद्यौ
नकिमप्यीसाहसं मास्तिनवममेह
पद्मासरव सदा
नवममाह

श्रामश्रेगीकारे

पूर्वकाले एतेद्वौमिलने इमौवातुल्ये साधार्थे नमस्कारार्थे

स्मा पुरा मिथो मिथस् प्रायस् मुहुस् साकं सार्धं नमस्

वर्जने निंदाभर्त्सनेच स्वर्गे प्रत्यूषे एतौवारंवारे

हिरुक् धिक् स्मा माहुः स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् पुनर्

यावेतकाले॥ तावतकाले पिञ्जलेने॥ इविदाने॥ तस्मात्कारणेच दुष्टे निस्थ्यौचस्त्रीकेच

र् यावत् तावत् स्वाहा स्वधा नेष्यांहि खलु किल निश्चये

सेवे भेदार्थे नेदसने

हुहु- दुहु अदहा उपसर्गश्चरविमांतिप्रतिरूपकाश्च

संकारे निमित्ते

अवदत्ते प्रदत्ते अहंयुः हेतो ऐषा हुं उं अः

सम्मार्गे पीडे अनादरे अनादरे

ल्लल् हेहे ओंडो पशु शुक पश्या कथाच पाट ^

एतेचिरकाले

प्याट अदह अंग हे हे भये विद्य रे अरे तक ^

पंचैवसंबोधनार्थाः नीचसंबोधने

अव्ययम्
लि- चं.

एतानच
नुदृष्टा
स्वरः संबो
धनेतुर्दुण
नीपः २

समेविप्रयोगशीघ्र
सामीप्यलाघवेष्विति ॥

हंतेनहरिस्तांत्रायते समं तावेतिवा चादिर्निपातः ॥

वपुनार्थे ॥ ॥ ॥ खेदे अंगीकारे अवमना निश्चे भिन्नार्थे निरंतरे ... एककाले
विकल्पार्थे २ च वा ह अह एव एवं नूनं पृथक् शश्वत् युगपत् मय
इति स्फुटं पुनः प्रश्नारंभे हनने इते अनेकार्थे कल्याणे सत्तायां रात्रौ रात्रौ असत्ये
प्रकटार्थे २ स्म नेह हंत विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा नक्तं मृषा
असत्ये अन्योन्यार्थे अथार्थे आ... श्वः पर्थे गतदिने आगामिदिने उच्चैः
मिथ्या मिथस् अथ अथो अहो स्यस् श्वस् उच्चैस् नी
निचत्विप्रस्ने अधो वर्जने दूरसमीपयोः दिवसे निशि निपातकारे
चैस् शनैस् अधस् अन्तः आरात् दिवा रात्रौ सायम्
चिरकाले न्यूनार्थे अल्पे दूरवर्ति मौने इमोकायो
चिरम् मनाक् ईषत् जोषं तूष्णीं बहिस् अवस् सुखयोने वर२
समीपेमध्येच अंतिके साक्षात्कारे दोनत्वे तिर्ये इमौ नीचोर्ध्व
समया निकषा हेतु वत् साचि सना सनत् सनात् सम्नेविवेग
तिरस्कारार्थे स्तुत्यर्थे आकाशे
तिरस् अन्तरा अन्तरेण सहसा अलं वषट् नमः विहाय
मध्यार्थे सहार्थे भूषणपर्याप्तौ

३६ सि.
चं०

उत्तरतः दक्षिणस्यां दिशि अदूरे दक्षिणाहि तदधीनकार्त्स्न्ये
योर्विसात् राज्ञोऽधीने राजसात् सर्वं भस्म भस्मसात् उरी
ऊरी उररी विस्तारांगीकारयोः सद्यादिकाले समानेऽह्नि
सद्यः अद्य अधुना इदानीं तस्मिन्काले तदा कदा यदा
सदा सर्वदा एकदा अन्यदा सपदि सांप्रतं संप्रति तर्हि
एतस्मिन्काले
आम्र शीघ्रे पूर्वेद्युः परेद्युः उभयेद्युः परुत् परारि अन्ये
द्युः अन्यतरेद्युः तर्हि यर्हि कर्हि एतर्हि प्रादिरुपसर्गाः
प्रकर्षे निराकरणे = पश्चादर्थे दुःखे दुष्टे आभिमुख्ये विशेषे
प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् अभि वि
अपयोगे समन्तात् निश्चयेऽत्ततो निश्चये विकल्पे च

एकत्रार्थः॥ अक्कानेः अतिशये॥ शीघ्रे॥ योगे॥ सेन॥ ह विदाने मंत्रस्तोभेच॥

पदे हाक् द्राक् मंक्षु पुनर् आतः श्रौषट् इत्यादि ।

त्रादिर्विभक्त्यर्थे निपात्यते तस्मिन्निति तत्र अस्मि-

न्नित्यत्र यत्र कुत्र कस्मिन् क्व तेन प्रकारेण तथा ।

यथा सर्वथा कथं इत्थं अस्मादिति इतः एतस्मादित-

तः ततः यतः कुतः सर्वतः बहुतः सार्वविभक्ति-

कस्तस् इत्येके पूर्वतः मध्यतः अन्ततः पूर्वस्मिन्निति

पुरः पुरस्तात् अधः अधस्तात् उपरिष्टात् उपरि ॥

परस्मिन्निति परेण दक्षिणेन दक्षिणः दक्षिणतः ॥

३८ सि.
चं०

च सर्वेषु यन्नं क्षोत्ति तदव्यये वष्टिं भागुरी रल्लोपमवाप्यो
रुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥२
अवगाहः वगाहः अपिधानं पिधानं इत्य व्यायाप्ति
आवृत्तः स्त्रियां अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्
प्रत्ययो भवति सर्वा माया अजादेश्चाप् अजा एडका ।
अश्वा चटिका मूषिका बाला वत्सा होढा मंदा विला
ता इत्यादि वयसि प्रथमे इतीप्प्राप्तौ आपा बाध्यते
संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संफला भस्त्रफ

आवृत्तः स्त्रियामित्यनेन आपप्राप्तो सत्यां पुनः अजादेश्चापग्रहणं किं आनेरयोव धातु इत्यापनिषेधार्थं पुनर्ग्रहणं ॥४

प्रथमवयोवाचिनः अतं ईप इति सूत्रेण अस्मिन्नु
योगे ईपप्राप्तौ अजादेश्चाप इत्यापा ईपं बाध्यते

अधिकारे।सेथे।वितर्के अपाये।सर्वतोऽर्थे।निश्चये।समीपे।आमर्थे।मर्यादार्थे।

अधि सु उत् तु नि प्रति अति परि अपि उप आङ् आङ्

अत अन्तर् आविर् प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्निव्यधिसुद

ति नि प्रति पर्यपयः उपाङिति विंशतिरेव स्मृते उपसर्ग

विधिः कथिता कविना ॥ प्राग्धातोः उपसर्गा धातोः प्रा

क् प्रयोक्तव्याः तदर्थे चादिरव्ययसंज्ञं भवति स्वांच

नेव स्वाकार नम् नाम धा स्विः प्रास वत् कवस सु पूजायां

आम् अंगीकारे आद्यंतमव्ययसंज्ञं भवति सव्यायाद्वि

भक्तेर्लुक् सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु

२८ सि·
चे०

ध्रुवका चटका यका सका उपत्यका आधित्यका तारका
ज्योतिषि पाठिका भाषिका म्लौका नयरःकिं राका श
न्यत्र तारिका वर्णिका तान्तवे वर्णिकान्या वर्त्तका श
कुनौ प्राचां उदीचांतु वर्त्तिका अष्टकाप्राहु अष्टिका
न्या कचिद्वा सूतका सूतिका पुत्रिका भृत्रका आर्य
का आर्यिका चटकका चटकिका निर्भसका मूषिका
मूषका मञ्जका भ्रजिका सका स्निका हका हिका ।
निखिका स्केप्प: निर्गता निरवका अज्ञाता निरवनि

ला अजिनफला शालपर्णी पिंडफला सप्ताह्व कांडप्रोत

प्रोते कृष्णे पुष्पान्त सप्तपुष्पा प्राक्पुष्पा कांडपुष्पा प्रात

पुष्पा शालपुष्पा कोकिला जलांपिवा एकपुष्पा शतद्रा

कुंचा उष्णिहा देवविष्णा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुंयो

गेपि पुंस्कोकिला नजद्वांदपि द्वौपादौयस्याः साद्वि

पदी अमला त्रिफलेत्यादि पदेवाहेप द्विपदी द्विपदा

काश्चित्‌: कापिपरे पूर्वस्याकारस्य इकारोभवति कारि

का पाचिका अतः किं नौका द्विपकादीनाम द्विपका

३९ सि. वं०

वेती। उदती। उदैती। मन्नेतान्नेप्। सीमा। सीमानौ॥
अनेताद्बहुव्रीहेर्न्नी। बहुयज्वा। डाप् वा। सूत्रद्वयविषये। उप
धायालोपिनो वेप्। बहुराज्ञी। बहुराजा। बहुराजानौ। बहुरा
जा। बहुराजे। नदादेः स्त्रियां ङीप्। नदी। गौरी। सो वर्लोयी
क्रोष्ट्रिकी। सरवी। शिखण्डी। गोतमी। गोमती। अनड्वाही॥
अनडुही। इत्यादि। सोपसर्गोयी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरु
मात्री। श्रौत्रिकी। दूतरी। चोरी। सैरली। पौस्त्री। शाक्तिकी
गार्गी। गार्ग्यायणी। लौहित्यायनी। कात्यायनी। कौरव्यायणी

स्वका गंङ्का गंङ्का हस्वोवा कापिपरे तरादौच पर्वस्य
ह्रस्वोवा गंगीका गंगीका नदिका नदीका श्रेयसितरा ॥
श्रेयसीतरा .... संध्यत्तराल्लेन गोका नौका त्रे
लाइव दंडिनी मघोनी शुनी कत्री चौरी यस्येलोपः ॥
इवर्णोवर्णयोर्लोपोभवति तद्धितस्वरेयकारे ईपिच ओच
गवी रोंद्री इयर्णेर्लोपः राज्ञी छिदाम्नी छित्तः वरा
रटकार उकार ऋकारान्तुवंधात्स्त्रियामीप्रत्ययोभवति
षवराकी ठकुरचरी गुणमती विदुषी ऋपचंती दी

४० सि.
चं०

शर्वाणी रुद्राणी मृडाणी आचार्यादणत्वंच आचार्यानी
हिमारण्ययोर्महत्वे महद्धिमं हिमानी महदरण्यं अर
ण्यानी यवाद्दोषे दुष्टोयवो यवानी. यवनाल्लिप्याम्
यवनानी मातुलोपाध्याययोरानुग्वा मातुलानी मातु
ली उपाध्यायानी उपाध्यायी ब्रह्माणी नौवैतिटिलो
पः आनीप ईपसमाहारेगुणश्च द्वयी त्रयी आर्यक्षत्रि
याभ्यांवास्वार्थे आर्याणी आर्यास्वामिनीवैश्यावा
वर्थेः क्षत्रियाणी क्षत्रिया उपाध्यायानी उपाध्याया ॥

आनीप्

प्रथमवयोऽभावान्नङीप॥४

मांडूकायनी आसुरायणी इत्यादि अन्तवयोवाचिनो
ऽदंतात्स्त्रियांङीप् कुमारी किशोरी कलभी कुरंगी वधू
टी चिरंटी तरुणी तलुनी अदंतात्किं शिशुः अन्ते
त्यिकिं वृद्धा स्थविरा ऊधोऽनङस्य बहुव्रीहेर्ङीङः स्त्रियां
कुंडवदूधो यस्याः।५।। कुंडोध्नी घटोध्नी अतघ्नी वयोवाचिनो हायनान्तस्यैव त्रिचतु
र्भ्यां णत्वं त्रिहायणी चतुर्हायणी त्रिचतुर्भ्यां किं षड्हा
यनी वयोवाचिनः किं चतुर्हायना शाला इंद्रादेरानोऽ
ऽदंतात्स्त्रियांपुंयोगेच इंद्रा[illegible]णी वरुणानी भवानी

ददेने याने त्राकृष्टान वातिताऽ।

४२ स्रि चे. पुयोर्नक्षत्राणियलोपः तैषी पौषी जानपदादिभ्योऽर्थविशे
षेष्विव जानपदीवृत्तिश्चेत् कुंडी अमात्रे कुंडान्या गोणी आ
मेडने वपने गोणान्यास्थौली अकृत्रिमायां भाजी श्राणाचेत् भा
जान्या नागी स्थूलाचेत् काली वर्णाचेत् नीली औषधी प्रा
णिनः संज्ञायांवा नीली नीला कुशी अयोविकारे कामुकी
मैथुनेच्छायां कवरी केशविन्यासे शोणात्प्राचां शोणी शोणा
बहुव्रीहेर्जातिपूर्वपदात् क्तात् ऊरुभिन्नी जातांतात्तु ॥
दंतजाता अस्वांगपूर्वपदाद्वा सुरापीती सुरापीता ॥

दंतैः सहजाता जाता यासा ११ बडवा ४॥ ऊरू भिन्नौ यस्याः सा:

पुंयोगेच अदंतात्स्त्रियां ईप् शूद्री गणकी पालकांतान्न
गोपालिका अश्वपालिका सूर्याद्देवतायामीप् सूर्यस्यस्त्री
देवतासूर्या अन्यासूरी जातेरयोपधात् जातिवाचिनोऽ
यकारोपधादकारांतात्स्त्रियामीप् प्रत्ययोभवति महिषी
हंसी योपधात्तुईप्न क्षत्रिया वैश्या क्वचिन्न बलाका
गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामनिषेधः गवयी हयी
मुकयी हलस्तद्धितयस्येपिलोपः मनुषी ईपिमत्स्यस्यलो
पः मत्सी सूर्यागस्त्ययोः ईयेईपिच आगस्ती सूरी तिष्य

४२ सि.
चं.

नक्रोऽप्यधिवहुस्वमान॥ कस्मात्क्रोडा॥ स्तनघना॥ सहलंजविघमान
नूर्ध्वान्न॥ सकेशा॥ प्रकेशा॥ विगमाननासिका॥ नरवमुखोन्न॥ संज्ञा
याम॥ सर्पमात्वा॥ गोपमुखा॥ संज्ञायांकिं॥ नाम्रमुखी॥ कन्या॥ वौर्ष्णि
ह्माव॥ उदन्ताहुस्सवाचिनोवास्त्रियामीव॥ पद्दो॥ पदुः॥ वहुलि॥ व
हुः॥ खहूसंयोगोपधात्॥ पांडुःखहुः॥ क्रोदिकाणदन्ताथ्याद्या॥ प
त्रिः॥ रात्री॥ शाकटिः॥ शकटी॥ प्रतयांकिं॥ सूतिः प्रेतैननिः॥ प
द्धत्यादिभ्योवा॥ पद्धतिः॥ पद्धती॥ पेवमन्यादि॥ मनुष्टलकृ
तुवृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः॥ ऐद्भवदस्त्रियो॥ वृ

वदस्यां दन्यतेद्रुतिपद्धतिः

वाउः मुखान
इति छेदः ३।२६
तिनस्वरुपमाह
कं नर्दनविधिः प्र
स्त्रोयेन विधिः प्र
तिपादनस्यदनस्य
तैयाः ३॥

पाणिगृहीती भार्य्यायां अन्या पाणिगृहीता क्रीतात्करणा

देः वस्त्रक्रीती वस्त्रक्रीता अल्पाख्यायां अभ्रलिप्ती द्यौः चंद्रलिप्ता न्या ॥

स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् स्वांग वाचिनोऽदंतादसंयोगोपधादुपसर्जनाद्वा ङी

यासीद् स्वमुखी स्वमुखा सुकेशी सुकेशा नासिकोदरोष्ठ

जंघदंतकर्णशृंगाच्च एभ्यो वा ङीष् तुंगनासिकी तुंगना

सिका मंदोदरी मंदोदरा बिंबोष्ठी बिंबोष्ठा सुजंघी सुजं

घा सुदंती सुदंता सुकर्णी सुकर्णा सुशृंगी सुशृंगा अं

गगात्रकंठपुच्छात् स्वंगी सुगात्री सुकंठी सुपुच्छी क्रारपुच्छी

इयमानात्पुच्छाभ्यां पूर्वेण न
दि पूर्वेण पुच्छी ...
पाठ

५३ सि॰
चं॰

ण्योपधात्किं गृध्यङ्गुः स्त्री [illegible] वंगोत्र पगूः श्वशुरस्योका
रोकारलोपः ऊङुक्तियो पुंयोगे श्वश्रूः श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रूः॥
उपमानवाचिपूर्वपदादुरूत्तरपदादूः करभोरूः करभ
वत् ऊरू यस्याः सा संहितशफलक्षणवामसहितसहादेर
नौपम्येपि संहितोरूः शफोरूः लक्षणोरूः वामोरूः न
रयोरीप वृद्धिश्च नारी २ युनस्तिः युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः
युवतिः॥ इति स्त्रीप्रत्ययः॥ ❀॥ समाप्ता॥ ❀॥

ननु नरश = इत्याकारेव द्धि रस्तु यष्टि निर्दिष्टत्वात् नैवं ऋ नर द्वे लोपे वाधित्वा विष्फला २॥ अव धूंप

ष्वी

वर्षति कामान् इति वृषः ज्या संततान्यादिकंप
याति इति कपिः आकपी वृषः स्वासावाकपि
श्चेति वृषाकपिः वृषाकपेः भार्या वृषाकपायी २॥

योगे पूतक्रतायी पुंयोगे किं पूताः क्रतवो यया सा पूतक्रतुः
कुसितायी कुसिदायी वृषाकपायी अग्नायी मनोरौ वा मनायी
मनावी मनुः पत्न्यादयः निपात्याः पत्नी सपत्नी एकपत्नी वी
रपत्नी सखी अशिश्वी ॥ अनडुही ॥ अनडुही ॥ प्राची ॥ प्रांची प्रती
ची प्रत्यंची ॥ उदीची ॥ तिरश्ची ॥ तिर्यंची ॥ कविषा ॥ गृहपतिः गृ
हपत्नी ॥ वृषलपत्नी ॥ एता एनी हरिता ॥ हरिणी रोहिता रोहि
णी ॥ श्येता ॥ श्येनी ॥ असिता ॥ असिक्नी ॥ इत्यादि इतो मनुष्यजा
तेरीप ॥ दाक्षी ॥ प्लैवती ॥ कुंती ॥ मनुष्यजातेः किं ॥ तित्तिरिः ॥ ऊङुतः उव
र्णान्तादयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् प्रत्ययः ॥ कुरूः

९५ सि·
चं०

यस्माद्विभागो जायते।
इत्याद्यन्याप संसकार्यविकार्यस्व ~ वन

योर्दानपात्रे विश्लेषावधौ स्वं वर्धे आधारभावयोः द्विती
या धाम्भिसंक्रमयः एषु षष्ठी भवति कार्यकर्मकारके द्वितीया
कटं करोति कारको रूपं पश्यति चाहुर्यः राज्यं प्राप्नोति च
सिद्धः सोमं सुनोति सोमयाः कर्तरि करणे च तृतीया ॥
भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः करणे विद्धो
ऽसि पिवानरैर्युध्यते पुनः दानपात्रे चतुर्थी । विप्रायदेगां
ददाति क्रियया यमाप्नोति तत्रापि चतुर्थी पत्ये शेते वि
श्लेषो विभागस्तस्यावधौ पंचमी हिमवतोऽवतरति गंगा

अज्ञानतत्वम्
मलापकर्षरूपं
संसकाराश्रयत्वा
द्रूपस्य संसकार्यं
कर्मत्वे ३ ॥

भूत्वा आवी
नत इत्याद्यं य
न सिद्धमेव प्रा
प्यते तदाद्यं यत्र
गुणाधानमला
पकर्षणं वा
क्रियते तत्सं
सकार्यं यत्र
पूर्वावस्थापरि
त्यागेन [illegible]
न्तरं प्राप्तं य
त्नेन तद्विका
र्यं ॥२॥

कर्तृकर्मैचकरणं संप्रदानं तथैव च अपादानाधि
करणांमित्या
हुकारकाणिषट्

नियतोपस्थितिकः प्रथमः २

लिंगमात्रार्थस्य
लिंगार्थः तस्मिन्
लिंगार्थे लिंगे प्र
थमा प्रथमा इत्य
र्थः कस्यार्थ इत्य
पेक्षायां यस्मात्
यद्विधि सा स्वार्थे
स्यादुपस्थितनाम्ना
विधीयते प्रथमा
नाम्नः यो यो नियत
मेन भासते स तस्या
र्थः २॥

लिंगार्थे प्रथमा नामार्थमात्रे लिंगाधिक्ये च प्रथमा विभक्तिः
नियतोपस्थितिको नामार्थः उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानं
खा टः द्रोणः ज्ञातके त्रिलिंगाः नियतलिंगास्तु नामार्थमा
त्रे कृतस्यो दाहरणं अनियतलिंगास्तु लिंगमात्राधिक्ये इ
त्यस्य तटः तटी तटं एकः द्वौ बहवः आमंत्रणे च
अभिमुखीकरणे प्रथमा हे देव हे देवौ हे देवाः भोसे

भोः सर्वे भगोः अघोः भवन् भगवद् एवं तो वा निपात्या
धौमहे भगोनमस्ते अघोयाहि भोभोः कार्यीकर्तृ साधन

सन्नोदि कार्यीणाः का
र्यीणा भवनं द सिद्ध
दिभाषानुतानं कार्यि
णः अदिषनो कार्यी
भो सादयः यत्र का
र्यीणः भवदाद या
स्ते षां मध्ये कसा

६५ सि० चं०

यावत्सर्वं फलानि अंतरे लोहितानी किं जीवितेन अंतरात्मा
मोहरिः जयमनुप्रावर्तत अनुहरिं सुराः कृष्णं परि
भक्तो वा हरिमनुमिनदी मनुवसिति सेना अतिदेवान्
कृष्णः अभितोग्रामं सर्वतोनगरं धिग्जाल्मं उपर्युप
रि पर्वतं अधोऽधो लोकं अधो अधोग्रामं उभयतः।
कृष्णं एवं परितः समयानिकषा हा प्रतियोगेपि॥
समयाग्रामं हा कृष्णाभक्तं तस्य शोच्यते त्रयीः बुभुक्षि

आधाराधेययोरेक देशासंबंधः उपश्लेषः तस्मिन् भवः औपश्लेषिकः १॥

भेद्यभेदकयोः श्लिष्टः संबंधो नान्यमुच्यते द्विष्ठो यद्यपि संबंधः षष्ठ्युत्पत्तिस्तु भेदकात् भेद्यं

सामीप्यमात्रे क्रिया श्रियोयः सः सामीपः तस्मिन् भवः सामीपकः २॥

संबंधे षष्ठी राज्ञः पुरुषः आधारे सप्तमी औपश्लेषिकः सामीपको ऽभिव्यापको वैषयिको नैमित्तक औपचारिकश्चेति बोद्धव्यः कटे शेते कुमारो गंगायां घोषः तिलेषु तैलं विद्यते मोक्षे इच्छास्ति युद्धे सन्नह्यते धीरो गुल्फमात्रे करिणः प्राप्ते २ क्रियालक्षणे भावे सप्तमी गोषु दुह्यमानासु गतः वर्षति देवे चोरः आयातः विनासहनमस्कारे तृतीया

विशेषणमिति भेदकं च विशेषणं विशेष्यं प्रधानस्यादप्रधानं विशेषणम् १=

अन्यत्र उपलभ्यमानत्वे सति यत्रोपलभ्यते सः वैषयिकः २॥

अन्यत्र स्थितं अन्यत्रैव आरोप्यते सः औपचारिकः २॥

ऽऽ
स्यादिति शेषः एतैर्योगे द्वितीयाद्याविभक्तयः [illegible]

~~शेषाद्द्वितीया सविभक्तयः~~ विनादियोगे द्वितीया विना

आह्वानलक्षणमलापकर्षरूपसंसकार्यरूपता दूषस्य संस्कर्तृकर्मत्वं॥

प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्धक्रियायाः लक्षणं भावः॥३

४६ उपवासं करोति इत्यर्थः सहादियोगे तृतीया सह शिष्येणा
सि॰ चं॰ गतो गुरुः एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि येनाङ्गविकारः येनाऽ
ङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया अक्ष्णा का
काणः अक्षिविकारः किं अक्षि काणमस्य कंचित्प्रकारं
प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया जटाभिस्तापसः प्रकृत्यादिभ्यश्च प्रकृत्या
चारुः प्रायेण याज्ञिकः गोत्रेण गार्ग्यः समेनैति विष
मेणैति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति सुखेन दुःखेन वा याति

नैनवप्रतिभातिकिंचित् प्रतिग्रामे कालाद्यनौनैरंतर्ये मा
संसंधीते क्रोशेप्रावर्वते: मासंगुड धानः [redacted]
मासंकल्याणी क्रोशमर्ंधीते क्रोशंकुटिलानदी नैरंतर्ये
किं मासस्यांदूरेधीते क्रोशस्यएकएकदेशेप्रवर्वते: अधि
एकस्मींक्रीडौ पूर्वस्यवत: आधिशेते आधितिष्ठति अध्या
स्ते वैकुंठंहरिः भूमिनिविशतेसन्मार्गे उपवसति अनु
वसति आधिवसति आवसतिवावैकुंठंहरिः नौभुक्तार्थ
स्य अभुक्तार्थस्यवसुधाती तोराधारः कर्मेते वने उपवसति

स्योसा मौधारः कर्मेत्प्रभिनिविश्व स्थविशेः उपान्वध्याङ् पूर्वस्य वसः ॥

पदं माङि त्वौत्पयातैं सोऽपपदं द्वि भक्ति १ = क्ति यो मा स्त्रि त्वौत्पद्यतैं योसो कारक विभक्ति

८७ सि. वषट्योगे ऽउपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्विलीयसी ॥
चं० नमस्करोति देवान् प्रभ्वादियोगे च क्लृपि भोजनाय भोजन
स्य वा प्रभुः समर्थः शक्तः ऊहमाय ऊहनस्य वा द्दं कुशलं
स्तत्वमायुषे ऽर्थः प्रयोजने वाभ्यात् रुच्यर्थधातुयोगे
प्रीयमाणे चतुर्थी हरये रोचते भक्तिः प्रीयमाणे किं भ
क्ते इष्टा हरिः रुच्यते संतुष्यते इत्यर्थः देवदत्ताय रोचते
मोदकः पथि श्लाघहृङ्स्थाशपां प्रयोगे बोधयितुमि
ष्टे चतुर्थी गोपीकृष्णाय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा

ति दिवः करणं कर्मसंज्ञं स्यात् अक्षैः ३३ अक्षान्वा दीव्य
ति तुलोपमावर्ज्जितुल्यार्थयोगे ३ कृष्णेन तुल्या समस
सदृशः तुलोपमावर्ज्जि किं कृष्णस्य तुला उपमा वा फ
लप्राप्तौ कालाध्वनोरत्यन्तयोगे द्वितीया: अहः क्रोशं वानु
वाकोऽधीतः फलप्राप्तौ किं मासमधीतेनायातः अ
शिष्टव्यवहारे दानयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया दास्या संप्रयच्छ
ते कामुकः धर्मे तु भार्यायै संप्रयच्छति इत्यादि नमादि
योगे चतुर्थी नमो नारायणाय एवं स्वस्ति स्वाहा स्वधा अलं

४८ सि. चं. ध्यायादधीते यतः अध्ययकालनिर्माणे नतु पंचमी अधुना प्र[illegible]य
मसप्तम्या कालेसप्तमी एव जनिकर्तुः प्रकृतिः ब्रह्मणः प्रजाः
प्रजायंते वक्तात् गम्ये योजने कार्त्तिक्या आग्रहायणी
मासे वाराणस्याः चैत्रस्य पूर्वं योगे पंचमी अपहरेः संसारः
हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः [illegible] परिहरेः संसारः आमुक्तेः
संसारः प्रतियोगेउपमान् पंचमी षष्ठ्यर्थे प्रद्युम्नः कृष्णात्
प्रतिनिधिः प्रतिदाने पंचमी तिलान् गृहीत्वा माषान् प्र
तियच्छति तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् हेतौ तृतीयापं
चम्यौ जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः लोकेन लोकाद्वा मुक्तः

धारेरुत्तमर्णः भक्ताय मोक्षं धारयति हरिः स्पृहेरीप्सि
तः पुष्पेभ्यः स्पृहयति ईप्सितः किं पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ।
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः प्रतिकोपादयस्त
स्मै हरये क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति इत्यादि यं
प्रति कोपादयः किं भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीत्
अन्यारादियोगे पंचमी ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः अन्यो गृहा
द्विहारः आरात् वनात् इतरो रामात् भिन्नः कृष्णात् ।
पूर्वो ग्रामात् प्राग्वा ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामात् विना
ग्रामात् पृथक् नाना वा विनार्थाद्वीकारेपि पंचमी उपा

४८ सि॰ चं॰

धिके क्रियालक्षणेषष्ठीसप्तम्यौ रुदति रुदतोवा प्रा
व्राजीत् आयुक्तकुशलाभ्यांयोगेतात्पर्येषष्ठीसप्तम्यौ
आयुक्तः कुशलो वा हरिभजने हरिभजनस्यवा ॥
[illegible] तात्पर्येकिं आयुक्तः शकटेगौः साधुनि
पुणाभ्यांयोगेत्तृतीयासप्तम्यौ मातरिसाधुर्निपुणो
वा अर्चायांकिं निपुणोराज्ञोभृत्यः प्रसितोत्सुका
भ्यांयोगेतृतीयासप्तम्यौ प्रसितउत्सुकोवाहरि^
णाहरौवा साध्वसाधुप्रयोगेसप्तमी साधुःकृष्णो

दूरांतिकयोगेनद्वमपि ग्रामस्यग्रामाद्वा दूराद्दंतिकाद्वा
इत्यादि क्रियागुणजातिसंज्ञाभिः समुदायात्पृथक्कर
णं निर्द्धारणं यत्रास्ति ततः षष्ठीसप्तम्यौ क्रियापरत्वेन ५
क्रियापरेभुवा भगवदाराधकःश्रेष्ठः गवांगोषुवा
दुग्धयोगेसंपन्नक्षीरा नराणांनरेषुवाद्भ्राह्मणःश्रेष्ठः ॥
धातवाणांछात्रेषुवामैत्रःपटुःचतुरः स्वाम्यादियो
गेषष्ठीसप्तम्यौ गवांगोषुवास्वामी अधिपतिः ई
श्वरः दायादः प्रसूतः साक्षी प्रतिभूः अन्वदत्त

५० सि
चं०

षष्ठी क्तादिवर्जिते कृत्प्रयुज्यमाने कृष्णस्य कृतिः।
जगतः कर्त्ता कृष्णः गुणानां कर्म्मणि वा षष्ठी नेतास्यास्य
ग्रामस्य कृत्यप्रयोगे कर्त्तरि षष्ठी वा उभयप्राप्तौ
कृत्ये कर्त्तरि षष्ठी न, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन स्त्री
प्रत्यययोरकाकारयोर्योगे नोक्तं भेदिका बिभित्सा वा
रुद्रस्य जगतः श्रेयस्कृतिर्वा शब्दानामनुशासनऽऽ
माचार्येणाचार्यस्य वा वर्त्तमानाधारार्थस्य क्तस्य यो
गे षष्ठी राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा इदमेषां शयितं आसितं भुक्तं वा

मातरि ॥ साधुर्मातरि निपुणोमातरि प्रतियोगे सप्तमी ॥
चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुंजरं केशेषु चमरीं हं
ति सीम्नि पुष्कलको हतः १ तस्य इनेनस्य कर्मणि ॥
अधीती व्याकरणे ताद्‌र्थे चतुर्थी संयमाय श्रुतं धत्ते
नरो धर्माय संयतं धर्मोनाम यमेधावी धनं दानाय
भुक्तये तुमर्थात् प्रयुक्तस्य कर्मणि फलेभ्यो याति काय
लोपे कर्मण्याधारे च पंचमी प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रे
क्षते कर्तृकार्ययोः कृतादौ कृति षष्ठी कर्त्तरि कार्येच

५१ सि॰
चं॰

वा षष्ठी स्यात् मया मम वा सेव्यो हरिः गंतव्या ते वसति
रलका नाम यक्षेश्वराणां ते तया इति उभयप्राप्तौ कृत्येष
ष्ठी न नेतव्या व्रजं गावः कृष्णेन दूरांतिकार्थैः योगे षष्ठी
पंचम्यौ दूरं निकटं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा दूरांतिकार्थेभ्यो
नामार्थमात्रे द्वितीया तृतीया पंचमी सप्तम्यः ग्रामस्य ग्रा
माद्वा दूरं दूरेण दूरात् दूरे निकटं वा इत्यादि द्यूतार्थस्य
क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी शतस्य
दीव्यति वोपसर्गे शतस्य प्रतिशतं वा दीव्यति षष्ठी हेतुः

क्रादीनकुर्वन् कुर्वाणः चक्रिवान् चक्राणः चक्रिवांस

संहरति: हरिं दिदृक्षु: अलेकविदृक्षु वा। दैत्यान् घात

कोहरि: जगत् स्रष्टा सर्वं कर्तुं विष्णुना हता दैत्याः

दैत्यान् हतवान् हरि: इत्यकारः प्रवेचोहरिणा सो

मं पिबमान: आत्मानं पण्डितमान: वेदमधीयत् क

वीलोन् हिय: भ्रातुर्वा सुरस्य मुरं वा हिंस्यन् भविष्य

दधमप्यर्थे स्येनप्रयोगेबखीन सत: पालको वतर

ति व्रजेगामी प्रातेदापी कर्तव्यानां कृत्यप्रयोगे कर्तरि

भविष्यत्यकस्य

पर.सि.
चे०

हरिः करोति कुष्णः कंसं हतवान् कृष्णेन कंसो
हतः पचनो ग्निः दानीयो विप्रः उपाध्यायः ॥
बृहस्पतिः पचनीस्थाली प्राप्तवेदः उद्धरथः उद्धोरथो येन
उपहृतपशुः रुद्रः उद्धृतान्न पीतोवरः वीरपु पीतं उम्बरं वस्त्रं यस्य
रुषः मौकाम्बलः माधुरः धनवान् दृषद्तीम
सि : विवद्धलोऽपि सं वद्धारस्वयं चेत्तुमस्ता प्रतम
कन्या दत्तुनारद इत्यवोचि सः इति विप्रकार्या: ॥

उपहृतः पशुः यस्मै
उधृतमोदनं यस्मात्
वीरः पुरुषः यस्मिन् ग्रामः
दृषदः सन्ति यस्यां

ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

प्रयोगे च अन्नस्य हेतोर्वसति सर्वादेर्हेतुप्रयोगे हेतो:

योने च तृतीया षष्ठौ केन हेतुना वसति कस्य हेतो:

निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वादे: सर्वा विभक्तय: सर्वा

देस्तृतीयादय: को हेतु: किं प्रयोजनं कं हेतुं केन हे

तुनाज्ञानेन निमित्तेन हरि: सेव्य: ज्ञानाय निमित्ता

य अन्योक्ते प्रथमा आख्यातकृत्समासतद्धितनिपा

तोक्ते कारके संबंधे च प्रथमा स्यात् घट: क्रियते

स्वकीयन स्वपदविग्रहः अस्वपदविग्रहः सम्बसैं समासघटकीभूतैंपदैः न समासविग्रहोयस्यस स्वपदविग्रहः न स्वपदविग्रहः अस्वप
दविग्रहः

५३ सि.
वे०
सोव्ययीभावो नपुंसकलिंगो भवति नपुंसकस्येति ह्र
स्वः नामत्वास्यादयः अव्ययीभावात् विभक्तेर्लुक ।
न्नाद्येति अतो मन्नतः अदंतादव्ययीभावाद्विभक्तेर्नलु
क अतं वर्जयित्वा अस्मादेशः कुंभस्य समीपमुपकुंभम्
वाटाङ्यो: अदंतादव्ययीभावात् टङ्योरम्वा उपकुंभं
उपकुंभेन वा कृतं उपकुंभेन वा कृतं उपकुंभं उप
कुंभे - उपकुंभे वा निधेहि अनतः किं उपकुंभात्
मुद्रालो समद्धि समृद्धि यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्

उनीति निर्देशः प्रतीतेन नारदः उक्तः समानता की भूतानि पदानि अर्थावा आसत्तिः सन्निहिति समासः विभक्तिर्लुप्यते यत्र तद्दर्शितु पतीयते एकपदीभूतशब्दानां
समासे लुग्विधिर्यत्र अनुवर्त्तते अति पदार्थान् अस्मिन्नित्यन्वयः परस्परं पदसापेक्षत्वं कश्च मन्वययोग्यत्वं नाम नाम्नी च नामानि च नामानि तेषां नाम्नां ॥
यद्यपि नामसंज्ञा विभक्तिरहितस्यैव तथापि सविभक्तिकानामपि समासः पदानां ॥३
समसप्रत्यययोरिति ज्ञापकात् र धातुसंज्ञाप्रयोजकं तीतिते च यङादयस्तेऽप्यन्वये भवन्तीति बोध्यम् ३

अ

अथार्थवद्बहुभक्तिविशिष्टानां समासो निरूप्यते समास
श्चान्वये नाम्नां नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति
चकारात् कृत्तद्धितधातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययेऽपि कृते
समासेऽव्ययस्य पूर्वं निपातो वक्तव्यः ऐवेऽव्ययेऽव्ययी
भावः अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः संबंधः सोऽव्य
यीभावसंज्ञकः समासो भवति समासप्रत्यययोः स
मासे वर्त्तमानानां विभक्तेः प्रत्यये च परे लुक् स नपुंसकं

एकापि सप्तमी विषयभेदान्भिद्यते ॥१॥ यथा एवाचकशब्दानां लाघवगौरवं नास्ति कृयते ॥१॥

पूर्वे इत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यादव्ययस्य पूर्वनिपातः विभक्त्याद्यर्थेषु वर्त्तमाने एवाव्यये पूर्वे सतीति बोध्यं अन्यथा स्नि
धन इत्यादावतिव्याप्तिः प्राप्तेः अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययाऽसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथाऽ
नुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । नञ् अव्ययमनव्ययमनव्ययं अव्ययं भवतीति । भवन्ति ए उप
संख्यानमिति कर्त्तरि णः महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात् ॥४॥

यावंतः इति तद्धितेन विग्रहः समासस्त्वव्ययेन अस्वपदविग्रहोयम् यथा च यावच्छब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम्
अवधारणे एव यावदव्ययं समस्यते नान्यस्मिन्निति यावत्तावद्धि सकल्पेऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यनेकार्थत्वान्नियमानुपपद्यते २

५४ लि.
चं०

यथाशब्दः सादृश्येन समस्यते सोऽव्ययीभावसंज्ञकः
समासो भवति यथाहरि स्तथा हरः । अवधारणे याव
दिति च अवधारणार्थे यावच्छब्दे प्रयुज्यमाने योऽव्ययः सो
ऽव्ययीभावसंज्ञकः समासः स्यात् यावंतः श्लोकास्ता
वंतोऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् अवधारणे किं
यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् क्वचिदव्ययेपूर्वपदे अव्य
उन्मत्ता कोर्थः तीव्रगाः २
यीभावः उन्मत्तागंगायास्मिन् देशे इत्युन्मत्तगंगम्
अव्ययीभावे क्वचिदव्ययस्य पूर्वभावो न यथा शाकस्य लेशः

शाको ज प्राप्ति भाज्यां रव
इन्दु मुष्टि स्त्वपि च मेखलावं
धनं चैव शाको यं कथितो बुधैः १

अनुरूपं च सदृश्य धांति २ प्रत्यर्थमिति वीप्सायामव्ययीभावः सकलावयवसंबंधो वीप्सा ॥ पदद्वयोच्चारणमेकक्रियासंबंधेन वा प्सा २
अनुपूर्व क्रमः ३ युगपत् एककाले ४

मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं हिमस्यात्ययोऽतिहिमम्
निद्रा संप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रं हरिशब्दस्य प्रकाश इति ह
रि विष्णोः पश्चादनुविष्णु रूपस्य योग्यमनुरूपं अर्थमर्थं
प्रति प्रत्यर्थं शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथाशक्ति हरेः
सादृश्यं सहरि सहादेः सादिरिति सहस्य सः ज्येष्ठस्यानु
पूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं चक्रेण युगपत् सचक्रं सदृशः सख्या स
सखि क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रं तृणमप्यपरित्यज्य स
तृणमत्ति अग्निं ग्रंथपर्यंतमधीते साग्नीति यथासादृश्ये।

नतु तृणामदरीना
त्यर्थं सतस्साकल्ले
नेत्यर्थः २

यथार्थाः चतुर्विधा यो
ग्यता वीप्सा पदार्थान
तिवृत्ति सादृश्यानि य
थार्थाः ॥ ॥१
सदृशस्य भावः सादृश्यं
न सादृश्यं असादृश्यं
तस्मिन् असादृश्ये १ यो
ग्यताऽनुरूपता वी
प्सा पदार्थानां व्याप्तुमि
च्छा ॥ पदार्थानाति क्रमः
पदार्थानतिवृत्तिः ३ ॥
रूपस्य योग्यं यथारूपं
इति योग्यता १ यथाव
द्धं प्रणमति वृद्धानां
न् यथाक्रमं प्रणम
इति यथावृद्धं ॥ यथा
वदं सिंचति इति वीप्सा २
यथाशक्ति ॥३॥

त्रयो मुनयो वररुचिः कात्यायनिपतंजलिपाणिनीया इत्यर्थः २॥

५५ सि° चे°

विपाशं विपाशां प्रति इति प्रतिविपाशं ४

द्विमुनि त्रिमुनि व्याकरणस्य नदीभिः संख्या समस्यते सो
ऽव्ययीभावः सप्तगंगाः समाहृताः सप्तगंगं द्वियमुनं
टाडकाः समासे सति टाडु का इत्येते प्रत्यया भवंति शरदः
समीपमुपशरदं प्रतिविपाशम् जरायाः जरसः उपज
रसं प्रभृतिभ्यः प्रत्यये झलः परे पदात् परशब्दस्य पर
सन्निपातः परो लड् इति ज्ञापकात् उपप्रत्ययः अत्र टच्
समासान्ते उपसमिधं उपसमिद् उभयत्र कौचित्र समा
सान्ते विधेरनित्यत्वात् उपनदि ह्रस्वः अमादेशो न सुरूपः

शरदो मार्गपौषयोः इत्यमरः ३

अम आदिर्यस्यासौ अमादिः तस्मिन् प्रत्ययग्र
संनिपातं तस्यापि अ सरेण भ्रंसतेति पदं कुतो लभ्यते २
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति विज्ञापितं
पदैरिति सूत्रज्ञापकात् ॥१॥

लीला अव्ययीभावे लिङ्गानं लेशः सूत्रमूर अपपरि वर्जने। विष्णुं वर्जयित्वा संसारो वर्तते इत्यर्थः१
आमुक्तेः संसारः कोर्थः मुक्तिं मर्यादीकृत्येत्यर्थः४ अभिति सन्मुखे। अग्निं अभिअभ्यग्नि४ प्रत्यग्निं शलभाः पतन्ति४

शाकंप्रति॥ अक्षेणविपरीतंवृत्तं॥ अक्षपरि॥ शलाकापरि
एकपरि द्विपरि अपविष्णोः अपविष्णु॥ परिविष्णोः
परिविष्णु बहिर्वनाद्बहिर्वनं प्राग्वनात् प्राग्वनं आमु
क्तेः आमुक्ति॥ अभ्यग्निरभि अभ्यग्नि॥ अग्निं प्रति प्रत्यग्नि म् प्रत्यग्नि
वनस्य समीपमुपवनं गंगामनु अनुगंगं तिष्ठन्ति गावो
यस्मिन्काले तत् तिष्ठद्गु आयती गावो वहद्गु पारे गंगा
याः पारेगंगं मध्येगंगाया मध्येगंगं खलेयवाय
स्मिन्काले तत् खलेयवं इत्यादयो निपात्याः॥ द्वौ मुनी वंश्यौ

तिष्ठद्गु दोहनकालः
तिष्ठद्गु इत्यत्र शत्र
न्तेन समासोऽस्वप
दविग्रहः॥३॥

खलेयवो यवा यस्मि
न् खले यवं एतेनाप्र
दन्तत्वं निपात्यते॥१॥

आयत्यो विस्रुता गावो
यस्मिन् काले गुणश
न्प्रत्ययः पुंवद्भावा
न्निपात्यते॥३॥

अनुगं गंगा वाराणसी गंगादैर्घ्य सदृशा दैर्घ्यं पलक्षिता इत्यर्थः४
वाराणसीति वरं चिनेत्यनो मृत्ति वाराणसीः तस्या हरे भवा वाराणसी
ज्ते
श्रोत्रोदकं
दे यमुने समाहृते

ज्ते
अतः स्त्रीवेशोके मान
नयोर्द्वयोरिति रासमकोशः

से

५६ सि॰
चे०

देव पूजक:

देवानां पूजक: इति कस्मिन्निति कृचिन्निर्द्धारणे याष ष्ठी सान समस्यते ॥ फलेस्य मद्रस्य र्थ: फलानामिति सामान्य संबंध विवक्षायां करणे षष्ठी ॥ सहितेत इ ति कर्म विवक्षायां धात्व: कर्तरि क्त: ॥३॥

दाङ्क: अर्थस्याविष्यलिंगता च द्विजार्थ: द्विजपार्थ: दधि
नासहित: ओदन: दध्योदन: सूप: द्विजार्थाङ्गा टी ।
द्विजार्थपय: भूतवलि: गोभ्यो हितं गोहितं गोव्याघ्र
भीति: राज्ञ: पुरुषो राजपुरुष: द्विजपाचक: देव
पाजक: कचित्वचीन समस्यते नृणां द्विज: सत्तोष
ष्ट: काकस्य काष्र्णं फलानां सहित: इदमेषां मसित
मेषां स्त्रषा ओदनस्यपाचक: भवत: शायिका केचि
दमापे तस्यपरत्वे रामनतिक्रान्तो ऽतिरि नावमतिक्रां

जलानामुत्यन्नं करोतीति स्त्रष्टा ॥२॥ शेरते अस्याम् ॥२॥ शेरते ऽस्मिन्वात्स्वदुलकादधिकरणे क्त: २
धात्वर्थे लवुण वक्तव्य इति वार्त्तिके न भावे लवुण १ अन्त्यस्वरादिष्टिरिति ज्ञापकात् र भाव: ४
स्वराणां मध्ये पदं त्व इति अन्त्यस्वर: अन्त्यस्वर: आदिर्यस्य स: अन्त्यस्वरादिष्टि: १ अन्ते भवोऽन्त्य: १ क्रान्ता द्यर्थे द्वि
तीयाद्यन्त तत्पुरुष संज्ञिक समासो भवति तत्र व्ययीभाव: अव्ययीभावि त्वात्द्वितीया पूर्वं यथा स्यात्तथा भूत: २ अनुसाया: १

ग्रामं गमिष्यति ... ग्रामगतः आङ्-पूर्वकः श्रिञ् सेवायां २

लगनो

द्वितीयाश्रिते पूर्ववदेसति योऽन्वयः स तत्पुरुषसंज्ञकः समा

पतितं कूपेप तितः ३ सो भवति ग्रामं प्राप्तः ग्रामप्राप्तः कृष्णमाश्रितः कृष्णाश्रितः

कूपपतितः ग्रामंगतः खट्वारूढः नेह खट्वामारूढः खट्वारूढ इति आलसी समीक्ष्यकारी स्या

इत्यत्र सर्वत्र ... गाम्यादयः ...

तृ सुखं प्राप्तः दुःखातीतः ग्रामगामी अन्नबुभुक्षुः दत्तेन दित्यमरः ॥३॥

मासेन पूर्वोऽग्रजः अग्रे वा ४ द्वितीये तृतीये मासेन पूर्वः मासपूर्वः मातृसदृशः ४ मौद्गल्य मिश्रजाति कुद्गकः ४

मासेनावरः कनिष्ठ इति ४ पितृसमः माषोनम् माषोनं वाक्कलहः आचारनि

पुणः आचारनिपुणः गुडमिश्रः मासावरः हरित्रातः

नखभिन्नः दध्योदनः गुडधानाः यूपायदारु यूप

दध्ना उपसिक्तः ओदन इति गुडेन मिश्रिता धाना यूपाय यत्॰ २

इवेननित्यसमासोविभक्त्यलोपश्चजीमूतस्येवर

प्र.कि.
चे.

आपन्नजीविकः जीविकापन्नः जातस्यमासः मासजा
तः जातमासः इत्यादि × समासेक्वचिदेकपदेणत्व
हेतुः पारारोणावने पारवने पारवणं आम्रालावने आ
म्रवणे आम्रवने इक्षुवणं सर्पनरवा कचिद्दा माष
वापिणौ माषवापिनौ व्रीहिवापिणि व्रीहिवापीनि
व्रीहिवापेन व्रीहिवापेण सुरापानं सुरापाणम
गलत्कचित् प्रेहषुप्रेणाढुः प्रसेप्रेणढुः पात्रेसमिताः
गेहेश्वरः गेहेनदी नञि नञिपूर्वपदस्यान्वयः

त्रेतिनु पूर्वंसतोम्सतपूर्वः कायस्यपूर्वो: पूर्वकायः
अपरकायः अधरकायः अह्नोमध्ये मध्याह्नः साया
ह्नः मध्यरात्रः पश्चिमरात्रः अर्द्धपिप्पली क्वचिद्द्वि
भिक्षायाः द्वितीयं द्वितीयभिक्षा भिक्षाद्वितीयम् ॥
तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयं चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थः
भिक्षातुरीयं तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयं जीविकांप्रा
प्तः जीविकाप्राप्तः प्राप्तजीविकः जीविकांआपन्नः

मिलतयोरेकत्रान्वयः इत्यरेतरयोगः संहितिः समाहारः तत्रा
द्ययोर्नसमासोऽसमर्थत्वात् द्वंद्वेऽल्पाच्तरप्रधानेकारोकारां
तानांपूर्वनिपातः पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ अग्निश्च मरु
च्च अग्निमरुतौ भोक्तृभोग्यौ घवखदिरौ इंद्राश्चरथाः ता
पसश्च पर्वतश्च तापसपर्वतौ स्वराद्यदंतस्य इत्याहुरेके
देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्याऽऽकारः इंद्राबृहस्पती अग्नीविष्णू
कश्चिन्न अग्निवायू इदन्तो सोमादीनांसत्वं अग्नीषोमौ
अग्नीवरुणौ समाहारे एकवद्भावः एकत्वे द्विगुद्वंद्वौ नपुंस
कलिंगौ स्तः पाणिपादं मार्दंगिकं पाणविकं रथिकाश्वा

स तत्पुरुषसंज्ञिकः समासः ना समासेसतिनञोऽद
देशः धर्मविरुद्धोऽधर्मः ज्ञानविरुद्धं अज्ञानं अनस्वरे
समासेनञो ऽनस्यात्स्वरे अश्वादन्योऽनश्वः संप्राप्त
स्याभावो असंप्राप्तः निरनुबंधकस्यतु नान्तो नञः न
तत्र नक्तं नासत्या नैकधा इति चार्थे द्वंद्वः समुच्चया
न्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेष्वार्थाः तत्राद्यः गुरुं च भ
जस्वेति प्रत्येकमेकक्रियान्वितः संबंधः समुच्चयः वटोभि
क्षामट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधोऽन्वाचयः

५८ सि॰
चं॰

समास: बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रयोगे तत्पुरुषे सर्वादिसं
ख्यानां पूर्वनिपात: बहुधनं यस्य स बहुधन: आसीध
न: लंबकर्ण: कंठेकाल: बहेगुड: हस्तकट: सर्वप्रि
य: द्विपुत्र: केचित्तु चंद्रशेखर: पद्मनाभ: दंत
जात: ऊरुभिन्न: केचित्तु प्रियगुड: गुडप्रिय: ॥
आहिताग्नि: अग्न्याहित: उद्यतासि: नज्दस्युभ्य:
प्रजामेधयोरसुक् अप्रजा: दुर्मेधा: सुप्रजा: धर्मा
दन् सुधर्मा रूपवतीभार्यायस्य स: बहुबहु स

५८ सि॰
सप्तमी

रोहे पदकक्रमुकं बदरामलकं काशाकुशापलाशे इति
द्वंद्वः समासः संख्यापूर्वो द्विगुः तद्धितार्थविषये उत्तरप
दसमाहारे वाच्ये पंचकपालः समाहारे ऽनाइद्विगुः
समाहारेर्थे द्विगुः समासः स्यात्तेऽकारांतादीप्रत्ययः
स च स्त्रियां दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी पंचाग्निः
क्वचिन्न पंचपात्रं त्रिभुवनम् चतुर्युगम् त्रैगुल्यादि
त्वतो वानुकर्षणात्तस्य व्यावस्थार्थत्वेन क्वन्नेति बहु
व्रीहिरन्यार्थे ऽन्यपदार्थयोन्वयः सो बहुव्रीहिसंज्ञकः

द० सि०
चं०

स्पदेश्यदेशीयरूपपपाशपादौ पुंवत् दर्शनीयतरा दर्शनीय
तमा दर्शनीयचरी दर्शनीयकल्पा दर्शनीययोग्या दर्शनी
यदेश्या दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा शसि बह्वल्पार्थ
स्य पुंवत् बहीभ्यो देहि बहुशः अल्पशः त्वतलोर्गुण
वचनस्य पुंवत् शुक्लाया भावः शुक्लत्वं शुक्लता गुणव
चनस्येति किं कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वं न पुंवद्भावः कुक्कुट्या
दीनामंडादिषु पुंवत् कुक्कुट्याऽण्डं कुक्कुटांडं मृगपदं

मासेसति समानाधिकरणे स्त्रीलिंगपदे पूर्वस्योक्तपु
स्कस्य स्त्रीलिंगस्य पुलिंगस्येवरूपंस्यात् ऊन्यार्थे स्त्री
प्रत्ययोतस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वः रूपवद्भार्य्याः ॥
उक्तपुंस्कस्य किं छायाद्वितीयः गंगाभार्यः ऊप्रत्य
यांतस्य नवामोरूभार्यः पूरणार्थप्रत्ययांते प्रियादो
चन कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणी
पंचमाः रात्रयः कल्याणी प्रियः तर तम चरट क

६१ सि.
चं०

दत्ताभार्य्यः पंचमीभार्यः वृद्धिहेतोस्तद्धितस्यारक्तविकार
र्थस्य न माथुरीभार्य्यः स्रौघ्नभार्यायस्येति रक्तेतु कषा
येण रक्ताकषायी कंथायस्य कषायकंथः विकारेतु हेमः
विकारो हैमी मुद्रिकायस्य सहैममुद्रिकः वृद्धिनिमित्तेव
त्र वैयाकरणभार्य्यः वैयाकरणीभार्य्यायस्यसः सौ
वश्वभार्यः स्वांगादीतोऽमानिनि सुकेशीभार्या
यस्यसस्सुकेशीभार्य्यः मानिनितु सुकेशमानिनी

मृगशीर्षं काकपाव: सर्वादि: समासाद्दो पुंवत् द
क्षिणस्या: पूर्वस्या अंतराले मध्ये यादिक् सा दक्षिणपू
र्वा सर्वान्प्रधानमस्येति सर्वमय: सर्वं करोतीति स
र्वकार: पटुमानिनो: पुंवत् एनीवाचरतीति ए
नायते दर्शनीयांमन्यते दर्शनीयमानी चैत्र: शुक
लकृतांगिकाकोपधस्यन पाचकाभार्य्य: रसिकाभार्य:
शुकलकृतांगिकिं पाकभार्य्य: संज्ञापूरण्यार्थप्रत्यया ते

६२ सि॰
चं॰

मध्याह्नः पर्वाह्नः नोःवा नोतस्यपदस्यटेर्लोपोभवति
नाक्लितस्यस्वरेयकारेचपरे वाग्रहलात् क्वचिन्न क्वचि
दुपधालोपः कविराज्ञा कृष्णस्वरवः वोऽव्यस्वरे देव
गवी देवानोगोः देवगोः नस्यावत्यस्त्रीवावरगगवः
परस्पश्चासोगवा राजपुरं एकपुरं सर्वधुरः वाक्षन
से दधिलापयः प्रहोनात्रः हित्राः पंचषाः वकु
नैकः बहुलहसीकः स्त्रीपुंसो ऋकसामे महत्तये

जातिवाचिनः स्त्रीप्रत्ययो न स्यान्न शूद्राभार्य्यः ब्राह्मणीभा
र्य्यः इत्यादि गोः गोप्रातिपदिकस्यान्यार्थे वर्त्तमानस्य ह्रस्वो भव
ति पञ्च गावो यस्य स पञ्चगुः संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वपद
स्य पादप्रातिपदिकस्यान्तलोपः सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपाद श
सादौ स्वरे तद्धितयकारयोरीपीकारे च पदादेशः सहस्र
पदः द्विपाद् द्विपादौ द्विपादः सुपात् व्याघ्रपात् ॥
व्याघ्रपदी कुले वैयाघ्रपद्यः वैयाघ्रपदः ताडकाः।

६३ सि॰
कौ॰

पुंस्कोकिलः ब्राह्मणभार्या एकैकभार्या स्नानानुलिप्तः
एकनाथः सर्वयाज्ञिकाः जरन्नैयायिकाः पुराणमीमां
सकाः नवपाठकाः केवलवैयाकरणः इत्यादि ना
म्नकृतासमासः प्रादेरूपसर्गस्य नाम्नाकृदंतेनना
म्नासमासस्तत्पुरुषः विशेषेण प्रासंतानः त्रिघृती
त्रिव्याघ्रः कच्छपः कुंभकारः शाकपार्थिवादीनां म
ध्यमपदलोपः शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः॥
देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः साहादेसादिः

गत्वे समानाधिकरणे महांश्चासौ वुत्ताच महोत्त्रः जातोत्त्रः
द्वयोरायुषोः समाहारः द्व्यायुषं त्र्यायुषं ग्रामतत्त्रः प
लसक्रोमगारक्रो पूर्वसकाम ॥ खार्याद्धं अर्द्धखारं
अर्द्धनावं अप्रत्ययः इत्यादि कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥
पदद्वये एकार्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः समासः स्यात्
कर्मधारये विशेषणस्य पूर्वनिपातः कर्मधारये पूर्व
पदस्य पुंवत् नीलं च तदुत्पलं चेति नीलोत्पलं रक्तलता

९४ सि॰
चे॰

रोमहेश्वरः महादेवः खरानासिकायस्यस खरणसः खरणः खुरणसः खुरणाः उन्नतानासिकायस्यस उन्नसः विगतानासिकायस्यस विग्रः विख्यः वत्सैः स्त्रियोऽस्य चतुरस्त्रः प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादायस्यस प्रोष्ठपादः भग्ने जानुनी यस्यस प्रज्ञुः संज्ञुः ऊर्ध्वज्ञुः शार्ङ्गः धनुयस्यस शार्ङ्गधन्वा उद्गन्धिः सुगन्धिः दुर्गन्धिः पूतिगन्धिः सुरभिर्गन्धोयस्यस सुरभिगन्धिः होदंतो

समासेसेतिसहादेः सादिरादेशः सहपुत्रेण सपुत्रः ।
सहांचतीतिसध्र्यङ् समंचतीतिसम्यङ् तिरोंचतीति
तिर्यङ् विष्वङ् देवद्र्यङ् लक्ष्मीजायायस्यसलक्ष्मी।
जाया जानिः कुत्सितमन्नं कदन्नं ईषदुष्णं कवोष्णं
कदुष्णं द्यौश्चभूमिश्चद्यावाभूमी जायाचपतिश्चजंपती
दंपती मातापितरौ कुपुरुषः कापुरुषः षट्चद
शचषोडश षट्दंतायस्यसषोडन् महांश्चासौदेव

र.टीसि.
चं०

गत्वाता दक्षिणस्यांतीरं दक्षिणातीरं इत्यादि अलुक्क
चित् क्वचित्समासे तद्धिते च विभक्तेरलुक् कृच्छ्रान्मुक्तः
स्तोकान्मुक्तः दूरान्मुक्तः निकटान्मुक्तः अप्सुयोनिः
सरसिजं उरसिलोमा हृदिस्पृक् कंठेकालः वाचोयु
क्तिः दिवोदंडः पश्यतोहरः खेचरः ग्रामेवासः
ग्रामेवासी चौरस्यकुलं ओजसाकृतं अंभसाकृतं स
हसाकृतं पुंसानुजः जनुषांधः आत्मनापंचमः त्व

यस्याहृदन् चतुर्दन् अनुपंचतीति अदङ्गुङः अनुमुपरः
अदमुपङ्कुः कौमुदगंधायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः कौमु
दगंधीपतिः समानेज्योतिरस्यसज्योतिः सजातिः ॥
समानोऽवयाः सवयाः समानेब्रह्मणिवेदचरितुंशी
लंयस्य सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः क्षीरस्येवोदकं यस्मि
न्सःक्षीरोदः लवणोदः अर्द्धंउदकंयस्यसः अर्द्धोदः
पृषोदरः वारिवाहको बलाहकः गूढोत्मा सावात्माच

दूपति·
चं०

तेवासी होतुःपुत्रः पितुरंतेवासी पितुःपुत्रः देवानां
प्रिय इति मूर्खे अन्यत्र देवप्रियः सेज्ञायां दिवोदासः
शुनःशेपः शुनःपुच्छः इत्यादि तरतमरूपकल्पचे
लट् ब्रुवगोत्र मतहतेषु ङ्यन्तस्याऽनेकस्वरस्य ह्रस्वो
भाषितपुंस्कस्य ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्म
णिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली ब्राह्मणिब्रु
वा ब्राह्मणिगोत्रा ब्राह्मणिमता ब्राह्मणिहता।

विसारः गवियुधिभ्यांस्थिरः आभ्यांपरस्थिरस्यषः
स्यात् गविष्ठिरः युधिष्ठिरः आत्मनेपदं आत्मने
भाषा परस्मैपदं परस्मैभाषा मध्येगुरुः खेचर
मः कर्णेजपः पूर्वाह्णेतने आमुष्यायणः आमुष्य
कुलिका आमुष्यपुत्रिका मातृपितृभ्यांस्वसुः सस्य
षः मातृष्वसा पितृष्वसा मातुःपितुर्भ्यांवा मा
तुः स्वसा मातुःष्वसा पितुःस्वसा पितुःष्वसा हेतरे

६६ सि.
चं.

पवन्तरा इष्टकेषीकामालानां चित्ततूलभारिषु ह्रस्वः
इष्टकचितं पक्वेष्टकचितं इषीकतूलं मुञ्जेषीकतू-
लं मालभारी कारे सत्यागदस्य मुम् सत्यंकारः
अगदंकारः अस्तोश्च अस्तुंकारः धेनोर्भव्यायां
धेनुंभव्या लोकस्य पृणे लोकंपृणः इत्येऽनभ्या-
शस्य च अनभ्याशमेतीति अनभ्याशमित्यः भ्रा-
ष्ट्राग्न्योरिंधे भ्राष्ट्रमिंधः अग्निमिंधः गिलेऽगि।

भाषितपुंस्कस्य किं आमलकीतरा कुवलीवेतस्यस्त्री।
प्रत्ययोत्तस्य ईवेतस्यैकस्वरस्यवाहस्वस्तरादौ ब्रह्म
बंधूतरा ब्रह्मबंधुतरा स्त्रीतरा लितरा एकस्व
रस्य किं नदीतरा ब्रितः परस्य वा विदुषितरा॥
कृत्वाभावपक्षेतरादौपुंवत् वसोरसहूनिदत्वन्
विदुष्तरा पचन्तितरा पचन्तो स घन्तितरा स

६८ सि.
चे.

तौ अजिनकादेर्न अजिरवतौ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
वा दीर्घः परिपाकः परीपाकः अमनुष्ये किं निषा
दः आदेशः द्वंद्वे द्वंद्वसन्निकृष्टचिदादेः पदस्य लोपः ॥
माता च पिता च पितरौ दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ श्वश्रू
श्च श्वशुरश्च श्वशुरौ स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ अतौ
द्वंद्वे पूर्वपदस्यात्वं मातापितरौ होतापितरौ पु
त्रे च पितापुत्रौ स्वरूपाणामेकशेषः विभक्तौ स्वरू

लस्यातिमिंगिलः अगिलस्यकिं गिलगिलः गिलगि
लेच तिमिंगिलगिलः उष्णभद्रयोःकरणे उष्णंकरणम्
भद्रंकरणं रात्रेःकृतिवा रात्रिंचरः रात्रिचरः रात्रि
चरः रात्रिमटः रात्र्यटः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिस
हितनिषुक्विबन्तेषुपूर्वस्यदीर्घः उपानत् नीवृत् प्रा
वृट् मर्मावित् नीरुक् अभीरुक् ऋतीषट् परी
णत् मत्वर्थेबहुस्वरस्य अमरावती शरादेश्च शराव

८८सि॰
चं॰

द्वंद्वतत्पुरुषयोः परस्येवलिंगं कुक्कुटमयूर्याविमेमयु
री कुक्कुटाविमो अर्द्धपिप्पली प्राप्ता पन्नालं पूर्वपदादि
समासेन प्राप्तोजीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नोजीवि
कामापन्नजीविकः अलंकुमार्य्यै अलंकुमारिः नि
ष्कौशांबिः अश्ववडवयोर्द्वंद्वः पूर्वचल्लिंगः अश्व
वडवौ रात्राह्नाहाः पुंस्येव अहोरात्रः पूर्वरात्रः
पूर्वाह्नः घ्र्यह्नः व्यह्नः संख्यापूर्वंरात्रंक्लीवं द्विरात्रं

पाणेः सदृशारूपाणांमेकएवशिष्यतेनेतरे गावश्च।
गावश्च गावश्च गावः इमाः शुक्लश्च शुक्लाश्च शुक्लंच।
शुक्लानिच सम्प्रयस्यशेषो नोवा दिक्संख्ये संज्ञायाम्।
दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः समानाधिकरणेन
संज्ञायामेव समस्यन्ते सकर्मधारयः समासः इति
एगसिः : सप्तर्षयः संज्ञायांकिं पंचकपालानि॥
दिक्संख्येकिं सर्पणारवा सर्पवन्तरगाणस्याः सा ॥

सामान्येनपुंसकं मृदुपचाविति ज्ञातः कमनीयं उपज्ञोपक्रमौ
न तत्पुरुषः क्लीबं उपज्ञापमानोपक्रम्यमानयोः आद्युभे
चेदाख्यातुमिष्टे पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः नं
दोपक्रमं द्रोणः छायानस्य हर्षवदार्थेबाहुल्ये इक्षुच्छाया
या इक्षुच्छायं राजपर्यायपरवे: रक्षःपिशाचादिरथेभ्यस्स
भातः इक्षुसभः ईश्वरसभम राजपर्यायेकिं चित्रगुप्तसभा
राजसभा धर्मसभा रक्षःसभं संघातार्थसभातः स्त्रीसभं
स्त्रीसंघात इत्यर्थः सेनासुराछाया शालानिशानां वा ब्राह्म
णसेनं यववसुरं कुड्यछायं गोशालं श्वनिशं पक्षे ब्राह्मणसेना

त्रिरात्रं ॥ पथे नपुंसके क्लीबे ॥ पथे नपुंसके किं न पंथा
यस्मिन्देशे स सोऽयं पथो देशः ॥ अर्द्धर्चादयः क्लीबपुंसोः ॥ अर्द्धर्चः
अर्द्धर्चं ध्वजं ध्वजः तीर्थं तीर्थः एवं प्रासादरमंडपयूपदेह
अंकुशकलशाद्यादि ॥ आवंतोत्तरपदाद्द्विगोर्वा स्त्रियां पं
चखट्वी पंचखट्वं ॥ अनो नस्लोपो द्विगोर्वा पंचतक्षं पंच
तक्षी ॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबता पुण्याहं सुदिनाहं
संख्याव्ययाभ्यां परस्य पथः क्लीबता त्रिपथं विपथम्

उ०सि०
चे०

त्मातुरः भाद्रमातुरः सांमातुरः मात्रद्वीतिकिं शैद्धि
रः शिवादेरण् शैवः गालेडः गांगः ,ऋतद्वजनकेभ्यः
ऋकारान्तात्राम्नो ऽन्तर्धिप्राद्यादपत्ये इञ् देवदत्तिः
श्रौधरिः दाशरथिः पौरंदरिः बाह्वादेश्च बाहोरप
त्ये बाहविः औडुलोमिः गार्गिः वैदिः नाड्विः क्रौ
ञ्चिः सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिंबानामक
ङ् च सुधातुरपत्यं सौधातकि नारदा वैयासकि ॥

अथतद्धितप्रक्रियानिरूप्यते अपत्येऽण् नाम्नोऽपत्येऽर्थे
अण्प्रत्ययः आदिस्वरस्यञ्णिति च वृद्धिः स्वराणां
मध्ये यस्मादिस्वरस्तस्य वृद्धिर्ञ्णिति णिति च तद्धितेप
रे वोव्यस्वरे उवर्णस्य ओत्वम् आव तद्धिते यकारे च
परे औपगवः वैदुषः वासिष्ठः गौतमः भार्गवः
आंगिरसः वैदः औदः ऋउरणि संख्यासंभद्र
पूर्वस्य मातृशब्दस्य ऋत उर भवत्यणि परे मा

८२सि.
चं.

देशस्वलोमस्वैमे गौधारः नाटारः पांडारः गौधेरः नाटे
रः पैतृष्वस्रीयः मातृष्वस्रीयः पितृष्वस्रादेरयणोलोढि
लोपः पैतृष्वसेयः मातृष्वसेयः पांडोड्यण् पांड्यः पां
डी चटकादैरण् चटकस्यापत्यंचाटकैरः स्त्र्यपत्येलुक्
चटका लुग्बहुत्वेऽचित् प्रत्ययस्य गर्गाः वसिष्ठाः भृ
गवः अंगिरसः कुत्साः गोतमाः अत्रयः विदाः अं
गाः कलिंगाः विदेहाः स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यस्सेना
द्भ्योऽवहुत्वेपिस्त्री अवती कुंती कुरूः स्वस्वेनी ॥
देवतेदमर्थे देवतार्थेइदमर्थेचोक्ता वक्ष्यमाणाश्चप्रत्य

वाकुदकिः नैषादकिः चौडालकिः वैवकिः एणायनण्ये
यत्नीयामग्निनडादिस्त्रीपितृष्वस्रादेः गर्गादेर्यञ्नडा
देरायनण् शुभ्रादेः स्त्रीभ्यो वृक्षयोर्नाम्न एयण् पितृष्वस्रा
देः स्तियाःऽपत्येऽर्थे गार्ग्यः वात्स्यः वातंड्यः आववह्यः ॥
मौद्गल्यः पौतिमाष्यः नाडायनः चारायणः गार्ग्या
यणः वात्स्यायनः आग्निवेश्यायनः आत्रेयः कापेयः
नैधेयः गांगेयः माहेयः गौधेयः नाटेयः कल्या
णादेरिनङ्च कल्याणिनेयः कौलटिनेयः गोधा

७२ सि. चं.

छ्रिं जिगीति अग्निमारुतं अग्निमरुतौ देवते यस्येति ॥
अग्नेरिह ढ्कौ आग्निवारुणं सौहार्दं सौभाग्यं सौभा
गिनेयः सान्तुसैंधवः आनुषातिकं ऐहलौकिकं
पारलौकिकं पौर्ववार्षिकं आपरहैमनं ऊर्द्धदेहिकं
लिङ्गतो वा उक्ताः प्रत्ययाः वक्ष्यमाणाश्च लिङ्गतो वा स्वसुः
छः स्वस्रीयं स्वसुर्यः पितुरिदं पित्र्यं गोरिदं गव्यं
पयसः इदं पयस्यं कुलेभवं कुल्यं तदीयं मदीयम्

याः इंद्रो देवता यस्य स ऐंद्रं सौम्यं आग्नेयं अग्निर्देवता
यस्येति गृहमेधीयं वास्तोष्पतीयं अग्नीषोमीयं मरुद्
तीयं अपोनपाद पानपातोरपोनप्तृ अपानप्तृ आदेशौ
घछययोः परतः अपोनप्त्रीयं अपोनप्त्रीयं लोयप्रस्त
यः अपोनप्त्रीये अपोनप्त्रिये श्राववणलपः श्राव
द्देवता यस्य श्राववणेयं कः प्रजापतिर्देवता यस्य
कायम् अग्निविष्णुयोः इर्वर्णेनरपदात्परयोः स्वरयोः कश्चिद्

८३ सि॰
चं॰

निःफलस्तिलः तिलपिंजः तिलपेजः कारकाक्रिया
युक्ते कारकाद्धोत्रेनत्रयाः क्रियायुक्ते कर्तरि सि
कर्मणिच कुंकुमेनरक्तेवस्त्रेकौकुंभे वस्त्रेणापरिवृ
तो वाससोरथः कांबलः कुम्बोमुखद्भ्यां पिवती
तिद्विपः द्विपिचर्म्मणावेष्टितोरथः द्वैपः वैयाघ्रः
पांडुकंबलादिनिः पांडुकंबलेन संवीतः पांडुकंब
लीरथः वासिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम कालेयम्

अन्यस्यदं अन्यदीयम् पितुर्भ्रातरि व्यः पितुर्भ्राता
पितृव्यः मातुर्भ्रातरि डुलः मातुः भ्राता मातुलः॥
मातापित्रोर्मातरि पितरि च डामहच् मातुः पि
ता मातामहः पितुः पिता पितामहः मातुर्माता
मातामही पितुर्माता पितामही अवेर्दुग्धे सोढ
दूसमरीसाः प्रत्ययाः अवेर्दुग्धं अविसोढं अ
विदूसं अविमरीसं तिलान्निः फलापिञ्जपञ्जौ॥

७४ सि
चं.

मध्यात्मः मध्येभवः मध्यमः भवार्थे हेमंतस्यवा
तलोपोऽणि हैमंतं हैमनं चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो
लः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं अग्रादिपश्चादंता
डिमः अग्रिमं आदिमं पश्चिमं अंतिमं हेत
मनुष्येभ्योवा रूप्यमयटौ समादागतं समरूप्यं
सममयं समीयं देवदत्तरूप्यं देवदत्तमयम्
देवदत्तीयं प्राग्गलिनोलेपिनः छमिलिनाखे

वत्सचिन्ताकुलो अरस्त्वोगंथः मनुनाप्रोक्तोमानवो
धर्मः मधुरायाआगतोमाथुरः ग्रामाद्दूरागतोग्रा
मः धुरंवहतीतिधुर्य्यः पादेतत्कुलेनदोर्घः ॥
धौरेयः सर्वांधुरंवहतीति सार्वधुरीणः एकधु
रीणः मुखपार्श्वंततोलोपईये मुखतोयं मु
खतीयं पार्श्वतीयं देवस्वराजजनपरास्त्तांकुलणी
ये देवकीयं स्वकीयं राजकीयं जनकीयं परकीयं

८५ द्वि.
चे.

शाक्रिपष्ठ्यो शीकन्प्रत्यये शाक्रि: प्रत्ययान्प्रत्ययस्य शाकी
क: यष्टीक: विंशतित्रिंशाड्ड्रौडुककौ वा विंशतेस्तिलोपो ५
ङिति विंशक: त्रिंशक: विंशतक: त्रिंशतक: कर्म्मण:
उकञ् कर्म्मणि प्रभवतीति कार्मुकं मनोर्जातावञ
त्यतौ षुक् च मनोरपत्यं मनुष्य: मानुष: मर्न्दू
त्यमर: मानुष: जातौकिं मानव: कैनेयका:
कारकात् क ईन द्यपद्कदत्तेते प्रत्यया: कर्त्रिकर्म्मणि

नधीमते छागलेयिनः नौवा पराक्रार्य्याग्निलालि
ष्टामित्रनटस्य त्रयोलिलिन पाराकार्येलक्ष्मीत्रमित्र
स्य त्रमध्यीयते कराकारिलोमलवः येलालिनो
नहाः कर्णदक्षशाम्बादिनिरुक्तेविषये मर्णदिनः
रुप्राम्बिनः त्रपुजनुनोः बलाविकारे त्रयोर्वि
कारे त्रापुषं जातुषं शाम्बाः ध्रुज शास्त्रलोस्त्र

७७ सि॰
वं॰

गो

नामभ्यः गवांस्थानं गोष्ठं अश्वानांस्थानं अश्वगोष्ठम्॥
संघातेकटः अवीनांसंघातोऽविकटः विस्तारेपटः॥
अवीनांविस्तारोऽविपटः द्वित्वेगोयुगः द्वौउष्ट्रौ उष्ट्रगो-
युगं षट्त्वेषड्गवः अश्वषड्गवं स्नेहेतैलः तिलतैलम्
सर्षपतैलं भवनेक्षेत्रेशाकटशाकिनौ इक्षूणां भवनं
क्षेत्रं इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनम् अवात्कुटारकटौ
अर्वाचीने अर्वाचीनोऽवकुटारः अवकटः उत्कर्षे

पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणज्जाहचौ पाकमूलयोः पीलूनां पाकः

पीलुकुणः कर्णस्य मूलं कर्णजाहं पाशात्तिर्मूले पक्षस्य मू

ले पक्षतिः तेनवित्तश्चुञ्चुप्चणपौ विद्यया वित्तः विद्याचुञ्चुः विद्या

चणः वेः शालच्छङ्कटचौ विस्तृते विशालं विशङ्कटं विसं

प्राद्यः कटः विकटं संकटं प्रकटं उत्कटं अलाबूतिलो

मामङ्गाभ्यो रजसिच अलाबूनां रजो अलाबूकटं ति

लकटं उमाकटं भंगाकटं गोष्ठादयः स्थानादिषुपशु

७ हसि॰
चं॰

त्रियः शुक्रोदेवतायस्यशुक्रियं इंद्रस्यलिंग इंद्रियं अक्षैर्दीव्यती
ति आक्षिकः कुद्दालैःखनति कौद्दालिकः हलंवहति हालिकः
शाब्देकरोतीतिशाब्दिकः दार्दुरिकः धर्मंचरतीति धार्मिकः
आधर्मिकः पक्षिणोहंतीति पाक्षिकः शाकुनीन्हंतीति शा
कुनिकः तैत्तिरिकः मात्स्यिकः मैनिकः मार्गंहंतीति
मार्गंदर्शयतिवा मार्गिकः सारंगिकः पुराणमधीते
पौराणिकः इतिहासमधीते ऐतिहासिकः वैदिकः ॥

चोक्तंव समासेष्वर्थे भुच्यते प्रत्ययोवा क्रममधीते क्रमकः
पदकः ग्रामादागतस्तत्रजातोवाग्रामीणः सध्रीचएव
सध्रीचीनः समीचीनः तिरश्चीनः कुलस्यापत्यम्
कुलीनः महाकुलीनः आढ्यकुलीनः क्वचिद्यलोपः
कन्यायाअपत्यं कानीनः व्यासः कर्णश्च कात्यस्येमे
कातीयाः छात्राः गार्गीयाः देवस्यापत्यं दैवतिः
पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी तैषी तत्रस्यापत्यम्

८२ सि. चं.

चुन्नः उपाधिभ्यामासन्नारूढयोस्त्यकः पर्वतस्यासन्न
भूमिः उपत्यका आरूढा अधित्यका कर्मणोऽठो घटि
तेत्यर्थे कर्मणा घटिते कर्मठः साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां
दिलोपश्लो ४ इनिः साक्षाद्द्रष्टा साक्षी इष्टादिभ्य इनिरनेनेत्यर्थे
इष्टमनेन इष्टी अधीती हैयंगवीनमौत्रिवदृ
त्रिव अनुपदि इत्यादयो निपात्याः ह्योगोदोहद्भ
वं घृतं हैयंगवीनं छंदोऽधीतमस्त्रोत्रियः पत्रिहौत्रि

नासिकायानतेसंज्ञायांटीटन्नाटभ्राटचः अवात्नासि
कायानते अवटीटं अवनाटम् अवभ्राटम् तद्योगा
न्नासिकाऽवटीटा पुरुषोऽवटीटः नेर्विड्विरीशचौसा
द्रे निविडं निविरीसम् निनतांन्नतेइत्यर्थः इनच्पिटच्
काः प्रत्ययाने: चिकचिचिकादेशाश्चेत्यर्थे चिकिनम्
चिपटम् चिक्कम् क्लिन्नस्यचिल्पिल्लश्चास्य: लप्रत्ययो
ऽस्यचक्षुषी इत्यर्थे क्लिन्नेचक्षुषीअस्य चिल्लः पिल्लः

७५ सि.
चं.

अमायांभवः अमात्यः इहत्यः क्वत्यः अत्रभवः तत्रत्यः
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः पौरस्त्यः
ऐषमस्त्यः ऐषमस्तनं ह्यस्त्यं श्वस्त्यं श्वस्तिकञ्चा शौव
स्तिकं अद्यतनः स्वस्तनः सनातनः सदातनः पुरात
नः दोषातनः सायंतनः प्रह्नेतनः प्रागेतनः
स्वार्थेपिउक्तावक्ष्यमाणा अप्रत्ययाः स्वार्थेपिस्युः दैवद
त्तकः चौरः वयस एव वायसः रक्षस एव राक्षसः चता

अविकित्सः त्रैवियः अनुपदमन्वेष्टाऽनुपदी अव्ययस्यत
द्वितयस्वरयोर्विलोपः वहिर्भवो वाह्यः स्वरितेस्वर्गे
स्वर्भवः सौवः पुनः पुनर्भवपौनः पुन्यः पौन्नः ॥
पुनिकः पौवः आख्याताऽव्ययसर्वादेष्टेः प्रागकः
पचतकि उच्चकैः सर्वकः अपके असकौ त्वकं अहकं
तकत् यकत् सकः यकः सकायका त्यतेनोभवा
यर्थे त्यतनोऽत्यप्रत्ययोस्तः कुत्रभवः कुत्रत्यः कुतस्त्यः

८० सि॰ युष्माकास्माकौ एकार्थयोस्तवकममकौ युवयोर्युष्माकं वायं
चं॰ यौष्माकः यौष्माकीणः आवयोरस्माकं वायं आस्माकः
आस्माकीनः तवायं तावकः "हृदयादेः प्रियेऽत्र" हृदये
प्रियः हृदयत्रः प्रियत्रः ममायं मामकः तावकीनः
मामकीनः बहुलं सादृश्येऽर्थे वत्प्रत्ययः चेदेरागतं
चेदवत् ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् तत्रत्यस्येव मथुरा
यामिव माथुरावत् पाटलिपुत्रे वा पाटलिपुत्रेण इव प्राकारः

देवलोकान्ननुवर्त्तं समीपवत्व मावस्तत्र्वं ह्रीन ह्लादयति
त्वे भेषजमेव भैषज्यं भागरूपनामभ्यो धेयः भाग
एव भागधेयं नामधेयं रूपधेयं देवात्तः देवए
व देवतः मृदस्तिकः मृदेव मृत्तिकः सस्नौ प्रशंसा
यां प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्स्ना हृदयाद् प्रिये यः हृदये
प्रियः हृदयः प्रियः अग्नीतयोर्मुख्यदसोदोर्मु

८१ सि॰ भवति द्रवति इष्ठेयस्सोऽस्य पृथोर्भावः प्रथिमा म्रदिमा कृ
चे॰ शिमा द्रढिमा लघोरिति किं कृष्णिमा हलादेरिति किं ऋजिमा ब
होर्लोपो भू च बहोः बहोः परेषामिमन्तादीनामिवर्ण
स्य लोपो बहोर्भूरादेशश्च बहोर्भावः भूमा स्तेनाद्यो
नलोपश्च स्तेनस्य कर्म भावो वा स्तेयं समूहेऽर्थेऽपि स
प्रकाराणां समूहो गायत्रं चैत्रकेदारिकं गाणिक्यं ह
स्तिनां समूहः हास्तिकं यौवतं एवमेव किं यौवतेयः ॥

पाटलपुत्रवत् चैत्रस्येव चैत्रवत् मैत्रवत् मैत्रस्य गृहं अर्हति
विधिमर्हति विधिवत् भावे त्वतल्यणः प्रकृत्यर्थवृत्ति निमि
त्तं भावस्तत्र वाच्ये एते स्युः गोत्वं गोता शुक्लत्वं ब्राह्मणत्वं
ब्राह्मण्यं राज्यं स्तेयं लोहितादेर्डिमन्वा भावे लोहित
मा लोहितता लोहितत्वं अणिमा लघिमा भावेष्णोऽपि
लाघवं गौरवं पौरवं पौष्णं मेधुवं हात्रं औष्ट्रं महतो
भावः महिमा ऋरर इमनि रत्नादेर्लघोर्ऋकारस्य रेफो

८२ विश्वजनीनः मातृभोगीनः अपूपायहितोऽपूपी
यः आमिक्षीयं शंकव्यं गव्यं हविष्यं खल्यं पुत्र्यम्
शुनोवस्योदूःवाचदीर्घः शुनेहितं शुन्यं शून्यम्
ऊधसोनङ्च ऊधन्यः अजाविभ्यांथ्यः अजथ्यः
अविथ्यः अस्त्यर्थेमतुः नस्तुः गावोऽस्यास्य सन्तीति
गोमान् श्रीमान् विदुष्मान् गोमती अहङ्कोस
त्वर्थे नाम्नोऽस्वकस्य देतान् अर्शसः वैजयन्तः दंडिकः

गार्मिलंग ग्रामला जनता वेधुत्ता नै- लोत्वहितय स्वर
योः पुवत् स्त्रीत्वंलोकात् पारयाद्विन्योयः पारमानंस
महो पारपा वातया खलया गव्या वार्द्धिकं केदार्थ्य का
वचिके ब्रासलंग वाडवे मालंग्य यजता सहायता च
श्रीडुल पर्श्वनोसमहः पार्श्वं साहुकं धेनुकंरथ्या
खलगोरथ्येभ्य हुनीत्रकटाः खलिनी गोत्रा रथक
टा हितेन्चैवप्रत्ययः स्त्रीयहितः स्त्रीयः श्रामनीयः

८३ सि
द्धे.

ङ्गना लक्ष्याञ्च लक्ष्मणः विषविनितुतरवदलोपक्षा
कृतसंधेः विपुलः पिच्छिलः फोनिलः स्वद्यादेर्लः
सिघ्मलः चूडालः कुमदनडवेतसेभ्योड्डुतः कुमु
द्वान् वेतस्वान् महिषात् डमतुः महिष्मान् ॥
नडशादाद्‌ड्डुलः नड्डुलः शाड्डुलः शिखायावलः
नडादीनामीयेकुक् नाडकीयं कुंचायाह्रस्वत्वंच ।
कुंचकीयं अंगावृदाम्यामारकः अंगारकः वृंदार

८३
राम्जी

धनिकः क्वचिदन्यत्रापि ठन् प्रज्ञास्तीति प्राज्ञः सो
तोमो मघादवर्णान्ताद्वैणावचोन्नुवन्तुरीं स्त्वदन्तान्॥
किंवान् लक्ष्मीवान् धनवान् विद्यावान् भास्वान्
यशस्वान् छत्री दण्डी यवादेर्न यवमान् भामिमा
न् तुण्डादिभ्यश्च तुण्डिवान् विद्युत्वान् व्रीह्यादिभ्य
श्च मायी व्रीही मायिकः लोमपामपिच्छादिभ्यः
शनेलाः लोमशः गिरिशः पामनः दद्रुलः॥

८४ सि चे. स्वार्थे मतौ स्वामी वातातिसारपिशाचनाशिनि: कुक्च
वातकी अतिसारकी पिशाचकी ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ज्योत्स्ना
तामिस्रा तामस्रा सैकत: शार्कर: ऊषसुषिमुष्कमधुरखंकु
ञ्जनगपांशुपांडुभ्योर: सुषिर: मधुर: खर: मुखर: कुं
जर: नगर: पांशुर: पांडुर: कच्छ्वा ह्रस्वत्वंच कच्छुर:
द्युद्रुभ्यांम: द्युम: द्रुम: केशादिभ्योव: केशव: मणि
व: हिरण्यव: अर्णसो लोपश्च अर्णव: रजःकृष्या
सुतिपरिषदो वल: रजस्वल: कृष्यादीनां वलेदीर्घ:

कः फलवर्हाभ्यामिनः फलिनः वर्हिणः हृदयालुः
शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने शीतं न सहते शीतालुः
उष्णालुः तृप्रं दुःखं न सहते तृप्रालुः हिमादेलुः हि
मं न सहते हिमेलुः बलादूलः बलं न सहिते बलूलः
वातात्समूहे च वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातू
लः तपपर्वमरुद्भ्यां पर्वतः मरुत्तः ऊर्णाहंशुभंभ्यो
युः ऊर्णायुः अहंयुः शुभंयुः स्वादामिन्नैश्वर्ये स्वामि

८५ सि. बहुदेश्यः विहृदेशीयः बहुर्वाऽऽक्रेर्थेचसप्रागेव ॥
चे. स्वकप्रत्ययः प्राक् पटुशब्दस्य पूर्वं स्यात् ईषदूनः प
टुः बहुपटुः प्रकारेजातीयः पटुः प्रकारः पटुजाती
यः कुटीशमीशुण्डाभ्योरः ह्रस्वे ह्रस्वाकुटी कुटीरः ॥
शमीरः अल्पाशुण्डा शुण्डारः कुत्वाडुपः ह्रस्वः कु
तूः कुतपः कासूगोणीभ्यांष्टरः ह्रस्वः कासूः कासूः
कासूतरी गोणीतरी वत्सोक्षाऽश्वर्षभेभ्यस्तनुत्वे ॥

व

कृषीवलः आसुतीवलः परिषद्वलः अन्येषामपि भ्रातृव-
लः दन्तावलः पुंवलः तुण्डिवलः तुण्डिभ वलिभः वटिभः
एतत्किंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतुः यत्तदेतदामावतो यावान्
तावान् एतावान् किमः किर्वतोर्वस्य यः कियान् इद-
म इश वतोर्वस्य यः इयान् स्पृहादेरालुः स्पृहालुः कृपालुः
उन्नतेस्मिंस्तादुरः दन्तुरः अस्मायामेधास्रग्भ्यो विन् वा-
ग्मी, आलाटचौ कुत्सितभाषिणि वाचालः वाचाटः ईषद-
समाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयाः ईषदसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वकल्पः

८६ चं. रूपः प्रशस्तो वैयाकरणरूपः कुत्सायां पाशप् कुत्सितो भि
सि. षक्पाशः भूतपूर्वे चरट् पूर्वं दृष्टः दृष्टचरः आद्यचरी
प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् अन्नं प्रचुरमन्नान्नम
यो यज्ञः मृन्मयो घटः स्त्रीमयो जाल्मः अमृतं तत्त्वरूपमस्य
अमृतमयः वेदः आम्रस्य विकारोऽवयवो वा आम्रमयम्
पुंगोपुच्छेषु मयट् आम्रमयं गोपुरीषं गोपुरीषं गो
मयं नसंधिदेवार्थेष्टच्च सांधिजयोर्यकारयोः संवेदिनः
स्वरस्य न वृद्धिः किं तु तयोर्यडागमः यस्य इद्वस्य उट्

तनुर्वत्सः वत्सतरः तनुः उक्षा उक्षतरः अश्वतरी ऋष
भतरः देवतान्तात्तादर्थ्ये यः अग्निदेवताये इदं अग्निदे
वत्यं पादार्घाभ्यांच पादार्थमुदकं पाद्यं अर्घार्थमुद
कं अर्घ्यं नवस्यनूआदेशः त्नतनईनाः प्रत्ययाः अति
प्रायेन नवं नूत्नं नूतनं नवीनं पुराणे प्रात्तनञ्च
अतिशाये नपुराणाम् प्राणम् प्रत्नम् प्रतनम् प्रीणं
अतिथेर्ञ्यः प्रत्ययः अतिथये इदं आतिथ्यम् अग्नेरासीया

८७वं
सि.

येनगुरुर्गरिष्ठः गरीयान् प्रियस्यभावः प्रेमा अतिशाये
न प्रियः प्रेष्ठः प्रेयान् अतिशयेनस्थूलः स्थविष्ठः स्थ
वीयान् प्रशस्तस्यभावः श्रेष्ठः श्रेयान् दीर्घः द्राघीयान्
द्राघिष्ठः स्थिरः स्थेष्ठः स्थावीयान् स्फिरः स्फेष्ठः स्फे
यान् उरुः वरिष्ठः वरीयान् बहुलः बंहिष्ठः बंही
यान् वृद्धः वर्षिष्ठः वर्षीयान् तृप्रः त्रपिष्ठः त्रपीया
न् वृन्दारकः वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् दूरः दविष्ठः दवीयान्
युवाययविष्ठः यवीयान् युवाल्पयोः कनाकनिष्ठः कनीयान्

पक्षाद्वृद्धिः व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः स्वश्ववेद
सौवश्वः व्यासस्यापत्यं वैयासकिः द्वारादीनां च द्वारेनि
युक्तो दौवारिकः व्यल्कसस्येदं वैयल्कसं सौवरद्धावं सौ
वग्रामिकः नैयग्रोधं सौवादुमृदवं सौवस्तिकं इतोऽज्ञा
र्थे तज्ञः जातमस्यालज्ञितः फलितः तारकितः तरत
मेयप्त्वष्टाः प्रकर्षे अतिशयेन भद्रः भद्रतरः भद्र
तमः ईयसिष्ठौ द्विस्तौ लघीयान् लघिष्ठः गर्वादि
ष्ठ मेयस्सु गरादिष्ठलोपश्च गरीयान् गरिमा प्रति

८८ सि. चे.

ख्याताच्छन्तरतमपौ रामयोरामः द्रव्यप्रकर्षे तु उत्तरं किंतमां उच्चैस्तरां गायति
तरां पचतितरां पचतितमां पठतितरां पठतितमां द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्तमस्तरुः
परिमाणे दघ्नद्वयसच्मात्रचः जानुपरिमाणं जानुदघ्नं जलं शिरःपरिमाणं
शिरोद्वयसं वस्त्रं पुरुषपरिमाणं पुरुषमात्रं पुरुषहस्तिभ्यामण्च पुरुषपरि
माणं पौरुषं मात्रं हास्तिनं वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसमात्रौ तावदेव तावद्द्वयसं तावन्मात्रं
द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ स्तः भवतोर्द्वयोः कोऽत्र कतरः
भवतां बहूनां मध्ये तावत्कः कतमः भवतामेतरस्तावत्किं उभात्तु संख्याया अवयवेषां
वधारणे द्वेः तीयः द्वयोः पूरणो द्वितीयः त्रेस्तु च तृतीयः षट्कतिकतिपयच
तुर्भ्यस्थुक् षष्ठः कतिथः कतिपयथः चतुर्थः चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च तुर्यः तुरीयः पं
चादेर्मट् पंचमः सप्तमः एकादशादिर्डट् प्रकरणतान् एकादशानां संख्यापूरकः ए
कादशः द्वादशः षोडशः त्रैलक्ष्यसप्तादशः त्रयोदशः चतुर्दशः पंचदशः दशान्ते
कान्ते परे एकस्मात् ... पुरुषतो नातवका दशशतान् संख्यायाः तरपदे परे विंशत्यादिभ्यः

८८ सि
राम

अल्पिष्ठः अल्पीयान् ह्रस्वः ह्रसिष्ठः ह्रसीयान् क्षिप्रः क्षे
पिष्ठः क्षेपीयान् अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः क्षोदीयान्
अतिशयेन अंतिकः नेदिष्ठः नेदीयान् बाढः साधि
ष्ठः ईलोपो ज्यादादीयसः ज्याशब्दात्परस्य ईयस ई
कारस्य लोपः स्यात् अतिशयेन वृद्धः प्रशस्तो वा ज्यायान्
ज्येष्ठः बहोरिष्ठेपि बहोरुत्तरस्य कारस्य भूरादेशः बहो
र्भूः भूयिष्ठः भूयान् विन्मतोर्लुक् विनवतोर्लुक्
स्यादिष्ठेयसोः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् ॥
अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः त्वचीयान् किमोऽव्ययादा

८८ सि.
चं.

जैनीयसनेवषंनेषु टनैच द्वयं त्रयं द्वयी त्रयी स्त्रीपुंस्यानजसवजौ स्त्रियां भावः स्त्रै
णः पुंसो भावः पौंस्नं वीप्सायां पदं द्विः पदार्थानामानुपूर्वी वीप्सा वृक्षे
वृक्षे सिंचति ग्रामो ग्रामो रमणीयः परेर्वर्जने वा द्विस्त्वं परि परि वंगेभ्यो वृष्टो
देवः वंगान्परिहृत्येत्यर्थः परिवंगेभ्यो वृष्टो देवः सेव्यः उपर्यध्यधसः सामीप्ये
द्विः उपर्युपरि ग्रामं ग्रामस्योपरिष्टात् सामीप्यदेश इत्यर्थः अध्यधि सुखं
अधोऽधो लोकं लोकस्याधस्तात्समीपदेश इत्यर्थः वाक्यादेः संबोधनस्य असूयासम्म
तिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु द्विर्वाच्यं असूयायामुदाहरणं सुंदर सुंदर वृथा ते सौंदर्यम्
सम्मतौ देव देव वंद्योऽसि कोपे दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि कुत्सने धानुष्क धानुष्क वृथा
ते धनुः भर्त्सने चौर चौर घातयिष्यामि त्वां द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन विभक्ति
लोपो पुंवद्भावो एकैकमक्षरं एकैकया आहुत्या एकैकस्मै देहि इह सर्वत्र पुंवद्भावाद
यमह विशेषः पदविभागोऽवगन्तव्यः एकैकयेत्यत्र इत्यादि विशेषः पीडायां प्रकारा
र्थे द्विरुक्तो बहुव्रीहिवच्च गतगतः विरहोत्पीडया मानसाद्यस्मृतिः गतगता सादृश्ये

षोडश: सप्तदश: विंशत्यादेर्वा तमट् एकेन ऊना विंशतिः संख्यापूरणे वा एकोन
विंशतितम: विंशतितम: विंशतेस्तिलोपो डिति विंश: त्रिंशत्तम: त्रिंश:
द्वास्थात्वाधिकाऽशीति: बहुव्रीहिप्रतिषेधार्थं षष्टिति: षष्टीतेसंख्यापूरणे: ॥
षष्टितम: सप्ततितम: नवतितम: शतादेर्नित्यं तमट् शततम: संख्याया: प्र
कारे धा द्वौ प्रकारौ द्विधा चतुर्धा दशधा द्वित्र्योश्च धमुञ् वा द्वेधा त्रेधा
द्वैधं त्रैधं एकाद्धो ध्यमुञ् वा ऐकध्यं एकप्रकारं ऐकध्यं एकधा एकादाकिनिच्चासहाये
एक एव एकाकी क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् पंच वारान् भवतीति पंचकृत्वः सप्त
कृत्वः द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् द्विः त्रिः चतुः एकस्य सकृद्वादेशश्च एकवारं सकृत्
बहुल्यार्थात्कारकाच्छस् बहुवारं बहुशः अल्पशः संख्यैकवचनाच्च
वीप्सायां च द्वौ द्वौ इति द्विशो ददाति प्रस्थं प्रस्थं ददातीति प्रस्थशः माषशः
अन्येभ्योऽप्येके पत्तरशः स्वल्पशः कणशः तयप् पट्तयप्तौ संख्याया अवयवे ह्वस्य व
यवो यस्य तत् द्वितयं त्रितयं चतुष्टयं चतुष्टयी रकारस्यापि विसर्गादेशो विस

९० सि. चं०

स्त्रीवेषनुविरहः समोः समासे: सेरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्र पं समासे से
रलुक् चेतस्योदाहरणं कन्ये। त्याश्रयः परस्यात्मसाद्दृश्यमित्यादिके श्रक
श्रेप्रियसुखयोर्वान्यतरस्यां प्रियाप्रियेण ददाति प्रियेण ददाति प्रियेणवासुख
सुखेन ददाति सुखेन वा अतिप्रियमपि वस्तु अनायासेन ददातीत्यर्थः यथा
से यथाशब्दस्य द्विवे क्लीबत्वं च भवति यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभाव
योर्थ. श्राता यज्ञात्मीयं तथया स्वंयथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः ॥
यथात्मीयमिति वा द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगा ८
भिव्यक्तिषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनं वाच्यं इतरेतरे विषयमेताः द्वंद्वमंत्र
यति रहस्यमित्यर्थः मर्यादायाममनतिक्रमः आचतुरं तीहिमे पशवो
द्वंद्वं मिथुनायन्ते मातापुत्रेणमिथुनं गच्छति पुत्रेण प्रपौत्रेणापि इत्यर्थः

यस्मै गणा वचनस्य द्वन्द्वो बहुव्रीहिवच्च पटु पट्वी पटु पटु: पटुसदृश: ईषत्पटु ^
रिति यावत् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन: केवलगुणवाचिनश्चेद् गृह्यते तेषु शुक्ल: शुक्ला:
पटु: शुक्ल शुक्लरूप: अनुक्रमे यो त्यद्वे मले मह स्यसद्व दो: संभवेला गवत्रीवनेक
धात्वप्रयोग: सर्व: तुष्यस्त २ क्रियासमभिहारे द्वे लोनाहि लुनीहि इत्येवायं ^
लुनाति कर्मव्यतिहारे सर्वादेर्वा द्वित्वे समासवच्च बहुलं ० बहुलग्रहणाद्
न्यपरयोर्न समासवत् इतरस्याद्रस्य नित्यं समासवत् असमासवद्भावे पूर्व
पदस्याया विभक्ते: सिरादेशो वाच्य: अन्यो न्यं विप्रा नमंति अन्योन्यान् अ
न्यो न्येन कृते अन्यो नास्मै दत्तमित्यादि अन्यो न्येषां पुरुषाणां द्रव्यं इति भाव:
एवं परस्परं वाचस्यत्यादि ह्यास्त: इतरेतरं इतरेतरेणेत्यादि स्त्रीनपुंसकयोरु
पदस्याया विभक्तेरामभावो वा अन्योन्यामन्योन्यां परस्परां परस्परं ॥
इतरेतरामितरेतरं वा इमे ब्राह्मण्यौ कुलेवा भोजयत: द्वन्द्वत्वात् बहुभाव:

९१ सि चं०

दार्थः व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानं द्वंद्वव्युत्क्रान्तः द्विवर्गसंबंधेन पृथग
वस्थिताः द्वंद्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति द्वंद्वं संकर्षणवासुदेवौ अभिव्य
क्तौ सहचर्येणेत्यर्थः चार्थे द्वंद्वं द्वंद्वमिति निपातनात् पुंस्त्वमपि योगात् निपा
त्वात् कृतादयः कः संख्यापूर्वकमिति यति तति दोषका पिप्पलादित्वाद्वा
ट दीर्घसत्त्रम्भेयसामान्य एतत्पंचानां वृद्धिः प्राप्तावादेशे जातमिति
देविकायां भवो दाविकः पिप्पलापाविकारः शालापः त्रमसः दिस
होप दात्रहः दीर्घसत्त्रे भवो दार्घसत्त्रः श्रेयसि भवः श्रायसः शिवं
इति श्रीमद्रामाश्रमसरस्वतीविरचितायां सिद्धांतचंद्रिकायां पूर
र्वार्द्धे तद्धितप्रकरणं समाप्तिमगमत् ॥ शुभमस्तु सर्वजगताम्
श्रीकृष्णायनमः श्रीकृष्णायनमः श्रीकृष्णायनमः संवत् १९१९

९१ रामजी
रामजी

Siddhāntacandrikā

(412)

196

196